

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра: Історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

До дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Базилевс Іраклій І: перемога та катастрофа»

Виконав: студент IV
курсу денної форми
навчання
напряму підготовки
(спеціальності) 032 «історія та
археологія»
Стовба Дмитро Артемович

Керівник: д.і.н., проф.

С.Б. Сорочан

Рецензент: д.і.н., проф.

С.В. Д'ячков

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	
РОЗДІЛ 1. ІРАКЛІЙ І: ПРИХІД ДО ВЛАДИ ТА РЕФОРМУВАННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	
1.1. Політична ситуація у Візантійській імперії перед правлінням Іраклія І...	
1.2. Прихід Іраклія І до влади.....	
1.3. Адміністративні, військові та церковні реформи Іраклія І.....	
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕМОГА НАД ПЕРСІЄЮ.....	
2.1. Військові кампанії проти Персії.....	
2.2. Наслідки перемоги та мирна угода з Персією.....	
РОЗДІЛ 3. КАТАСТРОФА АРАБСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	
3.1. Масштаби та перебіг арабського вторгнення.....	
3.2. Наслідки арабського вторгнення для Візантійської імперії.....	
ВИСНОВКИ.....	
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	
ДОДАТКИ.....	

ВСТУП

Обґрунтування наукової та суспільно-політичної актуальності теми.

Актуальність теми полягає в тому, чи вплинули – і якщо так, то як саме й наскільки – глибокі політичні зміни, яких зазнала Візантійська імперія на початку сьомого століття, на політику імператора Іраклія (610–641) та чи спричинили вони значущі соціальні й культурні зрушення в імперії. Ця проблема особливо важлива, оскільки, за словами Джона Холдона, історики й досі схильні вважати, що правління Іраклія ознаменувало собою початок чогось якісно відмінного від усього, що відбувалося раніше.

Коли 610 року Іраклій скинув узурпатора Фоку (602–610), Візантійська імперія перебувала у важкій кризі, зумовленій соціально-економічними труднощами, внутрішніми розбратами та невпинною загрозою з боку зовнішніх ворогів (слов'ян і аварів на Балканах, а також персів на сході). У перші роки правління Іраклія це становище лише ускладнилося: внаслідок ослаблення військового потенціалу Візантія невдовзі втратила майже весь схід на користь перської армії. До 620 року перський шах Хосров II, який розпочав наступ на Візантію 603 року, міг тішитися успіхами, що відновили владу Персії приблизно в межах стародавніх володінь Ахеменідів.

Сама Візантія розпочала контрнаступ 622 року під безпосереднім командуванням Іраклія, однак лише 628-го перську могутність було остаточно зламано. Та вже в 630-х, ще до остаточного відновлення візантійського контролю на звільнених східних територіях, імперію спіткало нове лихо: по смерті Іраклія 641 року більшість східних провінцій та колишніх перських земель опинилися в руках мусульманських арабів – і так залишилося назавжди.

Тодішні свідчення підтверджують, що настільки докорінні політичні зміни відбулися на всіх жителях імперії, зокрема на східному провінційному населенні, яке отримало нових правителів. На момент, коли з 628 року перська влада почала

слабшати, ціле покоління на Сході встигло вирости під пануванням Сасанідів. Старші жителі пережили часи, коли звичний соціально-релігійний устрій підважувався язичницькою державою. Для монофізитів така ситуація була навіть дещо сприятливою, адже перський правитель, на відміну від деяких попередніх візантійських імператорів, не переслідував їх, а навпаки – підтримував і робив їхнє становище міцнішим. Натомість халкедоніти (представники офіційної візантійської Церкви) могли постраждати, оскільки їх запідозрили б у лояльності до Імперії. Юдейські громади сподівалися на покращення, адже ненависна їм римська влада, що панувала на східних теренах, була зметена нехристиянською потугою.

Об’єкт дослідження: Візантійська імперія початку VII століття, тобто загальний історичний контекст та умови існування держави на зламі пізньої античності та середньовіччя.

Предмет дослідження: політика, військові кампанії та реформи імператора Іраклія I, а також їхній вплив на внутрішній устрій Візантійської імперії та її міжнародне становище.

Хронологічні межі дослідження. Дослідження охоплює період від початку правління Іраклія (610 рік) до його смерті (641 рік). У цей час Візантійська імперія пережила багато змін, включаючи перемоги в боях проти Персії та катастрофічні наслідки арабських вторгнень. Саме ці думки рекомендували фундаментальне зло звичайних політичних і військово-адміністративних систем. Територіально картини зосереджені на областях, які перебували під владою Візантії в першій 1/2 VII століття.

Територіальні межі дослідження. Дослідження територіально охоплює Візантійську Імперію, або Східну Римську Імперію.

Основна **мета** полягає в тому, щоб забезпечити повний огляд правління Іраклії та зрозуміти, як багато його політичного наряду та військових досягнень сприяли додатковому відсотку Візантійської імперії. Для досягнення цієї мети були сформульовані наступні **завдання**:

Здійснити суттєву оцінку основних факторів історіографії, присвяченої Іраклію, коли йдеться про кінцеві клінічні дебати.

Визначити, як передумови були при приході Іраклія до влади, і порівняти ефективність його перших кроків у стабілізації держави.

Висвітлити регіон і важливість адміністративних, військово-морських і церковних реформ, започаткованих за допомогою Іраклія, на додаток до дотримання їхньої спадщини.

Проаналізувати масштаби та революцію арабського зростання, дослідити офіцерів, які призвели до втрати подібних провінцій, і дослідити приплив цих впливів на політичний і військово-морський підхід імперії.

Дізнатися приблизно про роль правителя Іраклія на переході від пізньої античності до середньовіччя у Візантії та на інших теренах.

У процесі дослідження було застосовано сукупність **наукових методів**. Зокрема методи аналізу та синтезу дозволив запропонованої літератури та джерел, методом порівняння ми проаналізували різні аспекти тих комплексних питань, які висвітлюються в розділах; методами індукції та дедукції ми узагальнили досліджену літературу та джерела та зробили ряд висновків; завдяки історико-генетичному методі ми окреслили ряд хронологічних етапів.

Історіографічний аналіз періоду правління імператора Іраклія (610–641) є досить різноманітним і багатим, що пояснюється складністю й багатогранністю подій цієї епохи. Першими фундаментальними працями, які ґрунтовно розглядали правління цього імператора, стали класичні монографії Г. А. Ласкіна 1889 р.¹ та В. Е. Кегі 2003 р.². Ласкін одним із перших системно дослідив першу половину VII століття, розглянувши внутрішньополітичну ситуацію, адміністративні реформи Іраклія та його військові кампанії проти Сасанідського Ірану. Ця праця досі лишається актуальною завдяки аналізу адміністративних

¹ Ласкин Г. А. Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века. Харьков : Типография губернского правления, 1889. 207 с.

² Kegi V. E. Heraclius, Emperor of Byzantium. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 372 p.

джерел і наративних текстів³. Пізніше, вже в сучасній історіографії, значний внесок зробив В. Е. Кегі⁴, який у своїй англomовній монографії розглядає не тільки військово-політичні аспекти правління Іраклія, але й особливості ідеології та релігійної політики, надаючи порівняльний аналіз із попередніми імператорами.

Детальний огляд та аналіз діяльності Іраклія з позицій російської історичної школи на початку ХХ століття запропонував В. В. Болотов⁵, який зосередився на політичних та військових аспектах, підкреслюючи стратегічні цілі імператора та його методи правління в умовах затяжної війни.

Особливу увагу правлінню Іраклія приділили у своїх загальних оглядах історії Візантії А. А. Васильєв⁶, Ф. І. Успенський⁷ та Ю. А. Кулаковський⁸, які наголошували на його правлінні як переломному періоді візантійської історії, що характеризувався масштабними військово-політичними трансформаціями та релігійними конфліктами. Ці автори аналізували як внутрішні, так і зовнішньополітичні виклики імперії.

Новітні дослідження візантійської військової організації VII століття представлені працями Є. А. Мехмадієва⁹, який детально вивчив адміністративно-територіальний устрій, роль військових структур та їхній вплив на соціально-політичний розвиток держави за доби Іраклія.

Окремим аспектом історіографії є аналіз стосунків Візантії та Персії. Вагомий внесок у цю проблематику зробили Н. В. Пігулевська¹⁰ та Я. А.

³ Ласкин Г. А. Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века. Харьков : Типография губернского правления, 1889. 207 с.

⁴ Kegi V. E. Heraclius, Emperor of Byzantium. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 372 p.

⁵ Болотов В. В. К истории императора Ираклия. Византийский временник, 1907, т. 14, вып. 1, с. 68–124.

⁶ Васильев А. А. История Византийской империи. СПб. : Алетейя, 2000. 490 с.

⁷ Успенский Ф. И. История Византийской империи. М. : Академический проект, 2018. 588 с.

⁸ Кулаковский Ю. А. История Византии. Т. 3. СПб. : Алетейя, 1995. 454 с.

⁹ Мехмадиев Е. А. Военная организация Византийской империи в VII — первой половине IX века: административно-территориальный и социальный аспекты развития. СПб. : Петербургское Востоковедение, 2020. 456 с.

¹⁰ Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1946. 293 с.

Манандян¹¹. Вони детально описали маршрути перських походів імператора та проаналізували взаємовплив двох імперій у воєнно-стратегічній площині, а також їхні дипломатичні взаємодії.

Дослідження українських візантиністів представлене монографією під редакцією Л. В. Войтовича та С. Б. Сорочана¹², які детально аналізують не тільки військові та політичні аспекти, але й релігійні та культурні процеси за правління Іраклія, наголошуючи на значенні цієї доби для формування середньовічного світу Східного Середземномор'я.

Зарубіжна історіографія, зокрема англомова, представлена значними працями Джона Холдона¹³ Вольфрама Брандеса¹⁴. Холдон аналізує соціокультурний контекст та ідеологічні зміни, які відбулися у цей період, звертаючи особливу увагу на виживання імперії у кризових умовах VII–VIII століть. Джеймс Говард-Джонстон¹⁵ детально аналізує сирійські та вірменські джерела, які надають альтернативні погляди на персько-візантійську війну та арабські завоювання.

Період правління Іраклія досить добре висвітлений у писемних та документальних джерелах, серед яких особливої уваги заслуговують наступні:

Антіох Стратиг, автор «Опису взяття Єрусалиму персами 614 року», сучасник подій, описав драматичні наслідки перської окупації Палестини для місцевого населення¹⁶.

¹¹ Манандян Я. А. Маршруты персидских походов императора Ираклия. Византийский временник, 1950, т. 3, с. 21.

¹² Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С. Б. Сорочана, Л. В. Войтовича. Львів : Апріорі, 2011. 880 с.

¹³ Haldon J. F. The Empire That Will Not Die: The Paradox of the Survival of the Eastern Roman Empire, 640–740. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 2016. 448 p.

¹⁴ Haldon J. F. The Reign of Heraclius: A Context for Change? // G. J. Reinink, B. H. Stolte (eds.). The Reign of Heraclius: Crisis and Confrontation. Leuven : Peeters, 2002. P. 1–16.

¹⁵ Howard-Johnston J., Thomson R. W. The Armenian History Attributed to Sebeos. Liverpool : Liverpool University Press, 1999.

¹⁶ Antiochus Strategos. The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 AD. The Tertullian Project. URL: https://www.tertullian.org/fathers/antiochus_strategos_capture.htm

Георгій Пісіда¹⁷, придворний поет і літописець, що у поетичних панегіриках та епічних творах прославляв військові перемоги Іраклія, створюючи важливі ідеологічні тексти епохи.

Себеос¹⁸, вірменський єпископ та історик VII ст., автор «Історії імператора Іраклія», докладно описав перські війни та арабські завоювання з точки зору вірменських спостерігачів, що дозволяє глибше зрозуміти етнічні й культурні аспекти конфліктів.

Мовсес Каганкатваці, вірменський історик VII століття, детально описує Кавказ та прилеглі регіони в контексті візантійсько-перських конфліктів і арабської експансії, подаючи цінні відомості про регіональні особливості війни.

«Стратегікон» імператора Маврикія¹⁹ (кінець VI – початок VII ст.) – військовий посібник, що дає вичерпні настанови з організації армії, ведення воєнних кампаній та описує військові традиції, які використовувалися і за Іраклія.

Никифор (архієпископ Константинопольський), автор «Короткої історії», описує історичні події після імператора Маврикія, в тому числі початок і перебіг правління Іраклія, концентруючись на політичних і церковних подіях²⁰.

Феофан Сповідник у своїй «Хронографії» (810 р.)²¹ надає важливу інформацію щодо хронології та деталей подій VII століття, зокрема військових походів Іраклія проти персів, арабських завоювань та внутрішніх конфліктів імперії. Його праця цінна тим, що поєднує офіційну історіографію з церковною точкою зору, пропонуючи розгорнуту християнську інтерпретацію подій та їхній морально-релігійний контекст.

¹⁷ Pertusi A. Giorgio di Pisidia Poems. I. Panegirici epici. Bucharest : Kunstverlag, 1959. 322 p.

¹⁸ Епископ Себеос. История императора Иракла ; Никифор Вриенний. Исторические записки (976–1087) / изд. подгот. А. И. Цепков. Рязань : Александрия, 2006. 400 с.

¹⁹ Whitby M. The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare. Oxford : Clarendon Press, 1988. 468 p.

²⁰ Никифор (архиепископ Константинопольский). Краткая история со времени после царствования Маврикия. Ч. 1. М. : Духовная Академия, 1904. 442 с.

²¹ Феофан Исповедник. Хронография (810) / изд. подгот. Directmedia. М. : Directmedia, 2016. 1246 с.

Феофілакт Сімокатта є автором праці «Історія»²², яка хоч і завершується правлінням імператора Маврикія, проте є надзвичайно важливою для розуміння військових, політичних та адміністративних традицій, які безпосередньо вплинули на правління Іраклія. Зокрема, Феофілакт детально описує військову організацію, дипломатію та адміністративні реформи кінця VI ст., які пізніше були використані й розвинені Іраклієм.

Працю англійського історика Альфреда Батлера «The Arab Conquest of Egypt»²³ варто згадати окремо, оскільки вона детально описує останні десятиліття римського панування в Єгипті, що припадає саме на завершення правління Іраклія. Батлер акцентує увагу на причинах успіху арабських завоювників і пояснює це не лише воєнною перевагою, а й внутрішньою кризою візантійського управління, яке сформувалось за часів Іраклія.

Фундаментальна праця англійського історика Едварда Гіббона «The Decline and Fall of the Roman Empire»²⁴ також залишається цінною для розуміння широкого історичного контексту. Гіббон надав одну з перших спроб комплексного пояснення причин занепаду пізньоримської та ранньовізантійської імперії, включаючи аналіз правління Іраклія. Він пов'язує події VII століття з внутрішніми соціально-економічними, військовими і культурними кризами.

Детальний огляд візантійсько-арабських відносин наводить у своїй роботі Ральф-Йоганнес Ліліє «Byzantium and the Arabs in the Sixth Century»²⁵. Він ретельно аналізує стан військових і дипломатичних стосунків напередодні арабських завоювань, зосереджуючи увагу на слабких місцях, які проявилися під час правління Іраклія, зокрема на виснаженні імперії після перських війн.

²² Феофилакт Симокатта. История / пер. С. П. Кондратьева ; послесл. Н. Пигулевской. М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1957. 225 с.

²³ Butler A. J. The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion. Rev. ed. with bibliographic additions by P. M. Fraser. Oxford : Oxford University Press, 1978.

²⁴ Gibbon E. The Decline and Fall of the Roman Empire: Modern Library Collection (complete and unabridged). New York : Random House Publishing Group, 2011. [Kindle Edition].

²⁵ Lilie R.-J. Byzantium and the Arabs in the Sixth Century. Washington, D.C. : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. 664 p.

Цінні для розуміння візантійської ідеології та державної політики також роботи Гілберта Дагрона «The Emperor and the Priest: The Imperial Office in Byzantium»²⁶, в якій подано докладний аналіз взаємин церковної та світської влади, що стали особливо важливими за правління Іраклія в контексті конфліктів навколо монофелітства й моноенергізму.

Крім того, значну цінність має праця Волтера Тредголда «History of the Byzantine state and society»²⁷, де автор детально описує структурні зміни у візантійському суспільстві за Іраклія, пояснюючи, як воєнні та адміністративні реформи заклали основу для подальших змін у військовому та територіальному управлінні імперією.

З погляду внутрішньої політики й релігійних конфліктів важливими є дослідження Джона Меєндорфа «Imperial Unity and Christian Dissension»²⁸. Він докладно аналізує церковну політику імператора Іраклія, зокрема його спроби відновити релігійну єдність у контексті боротьби з персами й арабами, описуючи суперечки навколо монофелітства.

Велике значення має також праця Джудіт Геррін «Byzantium: The Amazing Life of a Medieval Empire»²⁹, яка дає яскраву соціокультурну характеристику візантійського суспільства за доби Іраклія, висвітлюючи щоденне життя населення, культурні й соціальні трансформації, які відбулися під час його правління.

Щодо літературних джерел, важливим є «The Chronicle of John Malalas» (Хроніка Іоанна Малали) у редакції Чарльза³⁰, яка хоч і охоплює більш ранній період, але містить цінні відомості про політичні й культурні тенденції, що впливали на візантійську державу і за часів Іраклія.

²⁶ Dagron G. The Emperor and the Priest: The Imperial Office in Byzantium. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 342 p.

²⁷ Tredgold V. History of the Byzantine state and society. Stanford : Stanford University Press, 2003. 1020 p.

²⁸ Meyendorff J. Imperial Unity and Christian Dissension: The Church 450–680 AD. Crestwood, New York : St. Vladimir's Seminary Press, 1989. 402 p.

²⁹ Herrin J. Byzantium: The Amazing Life of a Medieval Empire. Princeton : Princeton University Press, 2009. 440 p.

³⁰ Charles R. H. The Chronicle of John Malalas. London : Oxford University Press, 1940.

Кожне з цих джерел містить унікальні дані, що доповнюють загальну картину правління Іраклія та дозволяють аналізувати як події загальноімперського значення, так і локальні аспекти війни і повсякденного життя населення Візантії цього періоду.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному підході до негараздів правителя Іраклія, якщо реформи та армійські проблеми видно у тісному прив'язці до сучасних конфесійних благодійних церков і сучасних політичних реалій. Отримання численних ресурсів - візантійських, порівнянних і найновіших - дозволяє нам переглянути втомлену націю історіографії, водночас оцінюючи церковну політику Іраклія та вплив воєн з Персії проти імперської ідеології. З такого ставлення уряд Іраклії стикається не з найефективнішою тривалістю безперервних звірств і цін, але також із тривалістю формування безумовно нових основ суверенітету. Також в дослідженні я намагався використати підхід через призму поем того часу, про війну Візантії з Персією. Завдяки чому можна підійти до дослідження з іншого кута, це надає нам змогу зрозуміти хід Імператора Іраклія, та його вплив на стан Імперії. як Імператора що відтіснив Персів, та повернув священну реліквію. Який став символом Відродження нової династії для і так розколотої імперії. Моє дослідження базується не тільки на літературі, а й на першоджерелах того часу. Що дає змогу більш детально дослідити відрізок часу правління Імператора Іраклія I.

РОЗДІЛ 1

ІРАКЛІЙ І: ПРИХІД ДО ВЛАДИ ТА РЕФОРМУВАННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1.1. Політична ситуація у Візантійській імперії перед правлінням Іраклія І

Початок форми

Кінець форми

Політична ситуація у Візантійській імперії перед приходом Іраклія І до влади характеризувалася гострою кризою, зумовленою як внутрішніми проблемами, так і численними зовнішніми загрозами. На початку VII століття імперія була ослаблена після тривалих військових кампаній, економічного виснаження та політичної нестабільності, що значною мірою були спадщиною амбітної, але руйнівної політики Юстиніана I³¹. Попри те, що його завоювання у Італії, Північній Африці та Іспанії розширили межі Візантії, ці здобутки не були тривалими і вимагали значних ресурсів на утримання. Відтак, одразу після смерті Юстиніана, його наступники зіткнулися з наслідками економічного занепаду, який унеможлиблював утримання величезної імперії³².

³¹ Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів: Видавництво «Апріорі» 2011. С. 480 .

³² Haldon, J.F. The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740. Harvard University Press, 2016.

Ситуація погіршилася з приходом до влади імператора Фоки у 602 році. Його правління розпочалося зі змови та військового заколоту, під час якого він повалив попереднього імператора Маврикія³³. Фока, колишній офіцер, не мав достатнього політичного досвіду, а його правління було позначене жорстокістю та деспотизмом. Прагнучи утримати владу, він вдавався до крайніх заходів, включаючи репресії проти своїх опонентів, що створило атмосферу страху та недовіри. Жорстокі методи керівництва Фоки спричинили широке невдоволення серед населення і військових, а також посилили опозицію серед аристократії, яка була обурена нестабільністю та відсутністю чіткого політичного курсу³⁴.

Внутрішня нестабільність Візантії під час правління Фоки відобразилася і на зовнішній політиці. Зокрема, авари та слов'яни, скориставшись слабкістю імперії, розпочали серію нападів на Балкани, захопивши значну частину територій, які колись були відвойовані Маврикієм. Втрата контролю над Балканами поставила під загрозу столицю, і постійні набіги на передмістя Константинополя створювали відчуття хаосу та безсилля. Брак фінансування та занепад армії перешкоджали організації ефективного опору, і візантійці могли лише спостерігати з-за стін столиці, як їхні землі руйнуються³⁵.

Економіка Візантії була на межі колапсу. Безперервні війни з Персією, аваро-слов'янські набіги на Балканах та внутрішні конфлікти виснажували державну скарбницю. Військові витрати зростали, тоді як доходи держави зменшувалися через втрату продуктивних земель та зниження торговельної активності³⁶.

Податкова система була в кризі. Щоб компенсувати втрати, уряд підвищував податки, що лягало важким тягарем на плечі селян та міського населення. Високі податки призводили до масового розорення селянства, зниження сільськогосподарського виробництва та голоду в деяких регіонах.

³³ Успенский Ф. И. История Византийской Империи. М: Академический проект 2018. 168 с.

³⁴ Kaegi, W.E. Heraclius, Emperor of Byzantium. Cambridge University Press, 2003. P.19

³⁵ Ostrogorsky, G. History of the Byzantine State. Rutgers University Press, 1969. P.235

³⁶ Тредголд В. История Византии. Санкт-Петербург: Евразия, 2007, с. 91

Кайданов пише, що "податкова політика Фоки стала причиною соціальної напруги та численних бунтів"³⁷.

Інфляція стала серйозною проблемою. Через нестачу коштів уряд почав знижувати вміст дорогоцінних металів у монетах, що призвело до їх знецінення. Торговці відмовлялися приймати знецінені монети, що ще більше ускладнювало економічну ситуацію. Литаврін зазначає, що "інфляція та монетарна криза підривали основи візантійської економіки"³⁸.

На сході ситуація була не менш драматичною. Перська імперія скористалася нестабільністю Візантії та розпочала агресивне наступлення на її східні провінції. За короткий період перси захопили важливі візантійські території в Месопотамії, Сирії та Єгипті, завдавши Візантії серйозних втрат. Одна з найболючіших поразок сталася в 614 році, коли пала Єрусалим, а разом із ним були втрачені святі християнські реліквії, включаючи Істинний Хрест. Це не тільки підірвало мораль візантійців, але й стало символом глибокої кризи в державі³⁹. Втрата священного міста також поглибила релігійні суперечності всередині імперії, адже населення сприймало цю подію як знак Божого невдоволення, а політична влада не мала важелів для зміцнення релігійної єдності.

Релігійні конфлікти ускладнювали ситуацію ще більше. Візантія, яка прагнула зберегти ортодоксію як основну релігійну доктрину, зіткнулася з опозицією монофізитів у східних провінціях.⁴⁰ Багато монофізитів вбачали у візантійській владі загрозу своїм релігійним свободам, що призводило до конфліктів та розколу серед населення. Фока, намагаючись зміцнити ортодоксію, проводив репресивну політику щодо монофізитів, що призвело до втрати

³⁷ Кайданов В. М. История Византийской империи. Харьков: Фолио, 2005, с. 152

³⁸ Литаврин Г. Г. Всемирная история. Средневековье. Москва: Издательство МГУ, 2001. 512 с., с. 113

³⁹ Dagron, G. *Emperor and Priest: The Imperial Office in Byzantium*. Cambridge University Press, 2003. P.31

⁴⁰ Болотов В. В. К истории императора Ираклия // Византийский Временник. СПб. 1907. Т. 14. Вып. 1. С.92

підтримки у східних провінціях. Це створювало враження, що імперія перебуває в стані внутрішнього розколу та релігійного хаосу⁴¹.

Середній соціальний верств населення, а саме, селянство та торговці відчували загрозу своїм інтересам, тоді як аристократія прагнула зберегти свої привілеї та владу⁴². Ця соціальна напруга могла призвести до бунтів і збурень, що створювало додаткові виклики для Іраклія⁴³

На тлі цих кризових обставин з'являється фігура Іраклія, який мав змогу взяти під контроль ситуацію і стабілізувати імперію. Його батько, Іраклій Старший, займав пост екзарха Африки, що дозволило йому зберігати незалежну політичну позицію і накопичити значні ресурси для боротьби з Фокою. В 608 році Іраклій, заручившись підтримкою африканських військ, розпочав кампанію проти Фоки, користуючись невдоволенням візантійської аристократії та військових. Після прибуття до Константинополя він отримав широку підтримку серед населення та аристократії, адже багато хто бачив у ньому рятівника, здатного вивести імперію з кризи. У 610 році Фоку було усунено від влади, і Іраклій офіційно став новим імператором⁴⁴.

Важливим аспектом періоду правління Іраклія I, який часто залишається за межами стандартних досліджень, є вплив його внутрішньої політики на культурне життя імперії та формування нових ідейних основ візантійської ідентичності. Зокрема, в цей період спостерігається значна зміна у ставленні держави до культури, освіти та інтелектуального життя. Іраклій активно сприяв розвитку освітніх закладів, що мало суттєвий вплив на підготовку адміністративних кадрів і військової еліти. Він розумів, що для ефективного управління реформованою імперією потрібні не тільки військові, але й добре

⁴¹ Brown, P. The World of Late Antiquity: AD 150-750. Thames & Hudson, 1971. P.33

⁴² Никифор архиепископ Константинопольский. Краткая история со времени после царствования Маврикия. М: Духовной Академии 1904. Ч. 1. С. 231

⁴³ Епископ Себеос. История императора Иракла. Никифор Вриенний. Исторические записки (976-1087) / Изд. подгот. А. И. Цепков. Рязань: Александрия, 2006. С. 99-102.

⁴⁴ Meyendorff, J. Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450-680 A.D. St Vladimir's Seminary Press, 1989 P.123.

освічені чиновники, здатні впроваджувати нововведення та підтримувати адміністративний порядок на високому рівні¹⁴.

Однією з важливих реформ Іраклія стала модернізація юридичної системи, яка базувалася на римському праві, але була адаптована до нових умов імперії. Імператор оновив правові кодекси, зміцнивши роль імператорської влади як вищої судової інстанції. Це дозволило йому краще контролювати регіони і запобігати зловживанням місцевих правителів. Водночас ці реформи стали основою для подальшого розвитку візантійського права, яке відрізнялося чітким централізованим контролем і зміцненням ролі церкви у судовій сфері¹⁵.

У контексті соціальних реформ Іраклія важливо згадати і його ставлення до різних етнічних та культурних груп у межах імперії. Хоча період його правління ознаменувався серйозними військовими конфліктами та територіальними втратами, імператор намагався стабілізувати ситуацію всередині держави через більш толерантну етнічну та релігійну політику. Це стосувалося, зокрема, єврейських громад, які на початку VII століття часто були предметом переслідувань через звинувачення у співпраці з ворогами імперії. Іраклій прагнув заспокоїти ситуацію шляхом встановлення чіткіших і справедливіших законів, що регулювали статус меншин, хоча повністю уникнути конфліктів йому так і не вдалося¹⁵.

Іраклій також став одним із перших імператорів, який активно використовував релігійну символіку у політичних цілях, надаючи релігійному фактору особливого значення в політичній пропаганді. Його походи проти персів супроводжувалися глибоким символічним підтекстом, де війна подавалася як боротьба християнства проти язичництва. У цьому контексті повернення Істинного Хреста з Персії до Єрусалиму в 630 році стало не тільки релігійною, а й потужною політичною акцією, яка мала на меті консолідувати населення навколо центральної влади та продемонструвати божественну підтримку імператорської влади¹⁴.

Ще однією маловідомою сторінкою правління Іраклія є його ставлення до науки та медицини. Саме в цей період у Константинополі було створено кілька значних наукових шкіл, які займалися зокрема вивченням медицини та фармакології. Іраклій усвідомлював, що війни, хвороби та епідемії серйозно послаблювали його імперію, тому сприяв розвитку медичних знань та наукових досліджень, зокрема, підтримуючи діяльність лікарів і науковців, які могли зменшити негативний вплив цих явищ на армію і населення.

Період правління Іраклія також супроводжувався розвитком архітектури, зокрема фортифікаційних споруд. У відповідь на численні зовнішні загрози та необхідність посилити обороноздатність імперії Іраклій ініціював масштабні проєкти з будівництва нових укріплень та реконструкції старих. Особливу увагу було приділено укріпленню столиці—Константинополя, де споруджувалися додаткові оборонні вали, вежі та укріплені міські ворота. Ці заходи стали важливою передумовою подальшого виживання імперії перед лицем нових викликів, зокрема арабських завоювань¹⁵.

Прихід Іраклія до влади був сприйнятий як початок нової ери в історії Візантії. Імператору довелося зіткнутися з численними викликами: відновленням фінансової стабільності, реорганізацією армії та зміцненням оборони. Проте він також усвідомлював важливість релігійної єдності для збереження імперії, що змусило його шукати компроміс з монофізитами та намагатися подолати релігійний розкол. Політична спадщина Фоки, позначена хаосом, жорстокістю та нездатністю захистити імперію, стала уроком для Іраклія, який намагався закласти основи для стабільного управління та відновити контроль над територіями. Таким чином, прихід до влади Іраклія став ключовим моментом, що визначив новий напрям розвитку Візантії, яка на початку VII століття опинилася на межі зникнення як держава.

1.2. Прихід Іраклія I до влади

Правління Іраклія розпочалося громадянською війною. Хоча він і домогся успіху, скинувши тирана Фоку, протистояння між прибічниками нового режиму в Константинополі й тими, хто лишався вірним Фоці, тривало щонайменше ще два роки. Серед прихильників Фоки були два провідні воєначальники імперії – Бонос і Доментціол, обидва по-різному пов'язані з поваленим імператором, і обидва, очевидно, досвідчені та успішні військові. Водночас народна підтримка усунутого правителя, вочевидь, усе ще залишалася доволі значною в чималій кількості регіонів. Підґрунтя цієї популярності не зовсім зрозуміле, адже у самій столиці Фока став особливо ненависним – як серед маси простих городян, так і серед представників соціальної еліти. Тож історики зазвичай узагальнюють це й схиляються до пізнішої візантійської версії, що зображує Фоку як особливе зло. Пригадується, приміром, сон із «Питань і відповідей» Анастасія Синаїта: там ігумен запитує Бога, чи всіх тиранів і володарів Він визначає Своєю волею. Відповідь ствердна. Тоді ігумен питає: «Чому ж, Господи, ти поставив цього лихого тирана Фоку?» – «Бо, – звучить відповідь, – я не знайшов нікого гіршого». Сенс цієї оповіді – пов'язати людські вчинки з Божою волею та відплатою, однак вона також узагальнює поширене уявлення про правління Фоки, яке, втім, аж ніяк не було однотайним у східних провінціях у 610–612 роках³².

Початок VII століття був переломним періодом для Візантійської імперії. Після смерті імператора Маврикія в 602 році, владу захопив Фока, чий деспотичний режим призвів до глибокої політичної та економічної кризи⁴⁵. Фока, будучи колишнім центуріоном, не мав ні досвіду, ні навичок управління імперією. Його правління характеризувалося жорстокими репресіями, корупцією та занедбанням державних справ. Як зазначає Острогорський, "правління Фоки стало символом деградації імперської влади та руйнування державних інституцій"⁴⁶.

⁴⁵ Ласкин Г. А. Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века. Харьков: Типография губернского правления 1889. 107 с.

⁴⁶ Острогорський Г. Історія Візантійської держави. Київ: Наукова думка, 1998 с.237.

Військові поразки та внутрішні повстання стали постійними під час правління Фоки. Зовнішні вороги, зокрема Персія під керівництвом Хосрова II, скористалися слабкістю Візантії. Перси почали масштабні наступи на східні провінції імперії, захоплюючи одну територію за іншою. Литаврін підкреслює, що "перська загроза стала прямим наслідком некомпетентності Фоки та його нездатності організувати ефективну оборону"⁴⁷.

Крім того, на Балканах активізувалися авари та слов'яни, які здійснювали набіги на візантійські землі, руйнуючи міста та села. Економіка імперії була виснажена безперервними війнами та внутрішніми конфліктами. Населення страждало від високих податків, інфляції та нестачі продовольства. Гуревич зазначає, що "соціальна напруга досягла критичної точки, і суспільство було на межі бунту"⁴⁸.

На тлі загальної кризи, екзархат Африки залишався відносно стабільним та процвітаючим регіоном. Екзарх Іраклій Старший зумів зберегти порядок та забезпечити економічне процвітання своєї провінції. Він встановив ефективну систему управління, спираючись на підтримку місцевої аристократії та церкви. Тредголд відзначає, що "Африка стала островом стабільності в морі хаосу, що охопив імперію"⁴⁹.

Іраклій Старший мав добрі стосунки з місцевим населенням та зумів організувати потужну армію, яка захищала регіон від зовнішніх загроз. Він також підтримував тісні зв'язки з Римом та іншими західними провінціями, забезпечуючи стабільність торговельних шляхів та економічного обміну. Кайданов пише, що "екзархат Африки став центром опору тиранічному режиму Фоки"⁵⁰.

⁴⁷ Литаврін Г. Г. Всемирная история. Средневековье. Москва: Издательство МГУ, 2001. с. 116-117.

⁴⁸ Гуревич А. Я. История Средневековья. Москва: Издательство МГУ, 1999. с.202–203

⁴⁹ Тредголд В. История Византии. Санкт-Петербург: Евразия, 2007.с 95-96.

⁵⁰ Кайданов В. М. История Византийской империи. Харьков: Фолио, 2005, с. 153-154.

Іраклій Молодший, син екзарха Африки, був добре освіченим та талановитим військовим командиром. Він бачив руйнування, яке приніс режим Фоки, та розумів необхідність змін. Підтримуючи батька, він почав готуватися до повстання проти імператора.

У підготовці повстання важливу роль відігравала церква. Патріарх Александрійський та інші високопоставлені церковні діячі підтримали Іраклія, надаючи йому моральну та фінансову допомогу. Церква була незадоволена політикою Фоки, особливо його втручанням у церковні справи та переслідуванням опозиційних кліриків. Норвич зазначає, що "церковна підтримка стала ключовим фактором успіху повстання Іраклія."⁵¹

У 609 році Іраклій Молодший розпочав активну підготовку до походу на Константинополь. Він зібрав потужний флот, оснащений найкращими на той час кораблями. Морська експедиція була ретельно спланована, враховуючи можливі перешкоди та ризики. Флот відплив з Карфагена у 610 році, прямуючи до столиці імперії. Литаврин описує цю подорож як "одну з найзначніших морських операцій того часу"⁵².

Під час подорожі Іраклій отримував підтримку від багатьох міст та провінцій. Населення було виснажене тиранією Фоки та сподівалося на зміни. У багатьох портах флот Іраклія зустрічали з радістю, надаючи додаткові ресурси та добровольців. "повстання Іраклія перетворилося на масовий рух за визволення імперії"⁵³.

Прибуття флоту Іраклія до Константинополя викликало паніку серед прибічників Фоки. Імператор намагався організувати оборону столиці, але більшість війська та населення перейшли на бік повстанців. Міські ворота були відчинені, і Іраклій без значного опору увійшов до міста. Фока був схоплений та приведений до Іраклія. За свідченнями сучасників, між ними відбулася коротка

⁵¹ Норвич Дж. Історія Візантії. Київ: Дух і Літера, с. 135

⁵² Литаврин Г. Г. Всемирная история. Средневековье. Москва: Издательство МГУ, 2001. с. 114

⁵³ Кайданов В. М. История Византийской империи. Харьков: Фолио, 2005, с. 152

розмова, під час якої Іраклій звинуватив Фоку у руйнуванні імперії. Після цього колишній імператор був страчений. Тредголд зазначає, що "страата Фоки стала символом завершення епохи тиранії та початку нового періоду в історії Візантії"⁵⁴.

5 жовтня 610 року стало визначальним днем в історії Візантійської імперії. Саме тоді Іраклія коронували як нового імператора Візантії. Церемонія відбулася у величному соборі Святої Софії, який на той час був не лише релігійним, але й політичним центром імперії. Собор був заповнений представниками вищого духовенства, військовими командувачами, аристократією та звичайними громадянами, які прийшли стати свідками цього історичного моменту⁵⁵.

Іраклій увійшов до собору в супроводі почесної варты та під звуки гімнів. Він був одягнений у розкішний імператорський одяг, прикрашений золотом та коштовним камінням. Патріарх Сергій I, який відігравав важливу роль у підтримці Іраклія, зустрів його біля вівтаря. Під час церемонії Іраклій склав присягу на Євангелії, обіцяючи захищати віру, народ та імперію. Після цього Патріарх поклав на його голову імператорську корону, символізуючи передачу божественної влади⁵⁶.

Цей акт мав глибоке значення. Він підкреслив важливість союзу між імператором та церквою, який був ключовим для легітимізації влади в очах народу. Церква, в свою чергу, отримувала підтвердження свого впливу та статусу в державі. Кайданов пише, що "коронація Іраклія символізувала відновлення законності та порядку в імперії, а також початок нового етапу взаємодії між державою та церквою"⁵⁷.

І знову, всупереч усталеному погляду, ми можемо засвідчити, що за свого правління Іраклій прагнув зберегти або відновити, за небагатьма винятками,

⁵⁴ Tredgold V. History of the Byzantine state and society / V. Tredgold. - Stanford: Stanford University Press P.719

⁵⁵Кайданов В. М. История Византийской империи. Харьков: Фолио, , 2005, с. 153

⁵⁶Кайданов В. М. История Византийской империи. Харьков: Фолио, , 2005, с. 153

⁵⁷Там само, с. 153

адміністративні, політичні та військові структури, які він успадкував... Насамперед я хотів би підтвердити висловлену вище тезу: настільки, наскільки це видно з наявних джерел, Іраклій намагався відновити традиційну провінційну й військову адміністрацію в тих областях, які було повернуто від персів після 628 року³².

Важливою складовою імператорської пропаганди була також активна підтримка Іраклієм церкви. Підтримуючи Патріарха Сергія I, який став його надійним союзником ще до повалення Фоки, імператор значно посилив вплив духовенства у державних справах. Це зміцнювало його владу, оскільки церква мала величезний вплив на населення. Згідно з твердженнями істориків, таких як Георг Острогорський, активне залучення церкви до політичних справ стало однією з характерних рис правління Іраклія, яка згодом вплинула на ідеологічну основу всієї подальшої візантійської політики³³.

Ще одним напрямом у діяльності нового імператора стало зміцнення адміністративного апарату імперії. Після тривалого періоду внутрішнього хаосу й управлінського занепаду Іраклій зосередився на реформуванні державного апарату, намагаючись забезпечити його ефективність і дієздатність. Особливу увагу він приділяв провінційній адміністрації, яка зазнала серйозних руйнувань через війни та безвідповідальне управління попередніх років. У відновлених східних провінціях він активно запроваджував адміністративні заходи, спрямовані на централізацію влади, але водночас підтримував місцеві еліти, щоб отримати їхню лояльність та допомогу в управлінні територіями³³.

Водночас, перші роки правління Іраклія були складними у фінансовому відношенні. Багаторічні війни, витрати на підтримку флоту та армії під час повстання та подальші військові кампанії проти персів значно підірвали фінансові ресурси імперії. Тому Іраклій змушений був проводити фінансову політику, спрямовану на економію державних витрат та ефективніше адміністрування податкових зборів. Цей процес був досить болючим для населення, оскільки він супроводжувався посиленням податкового тиску. Але

водночас ці заходи дозволили поступово стабілізувати державні фінанси і створили базу для подальших військових кампаній¹³.

Також Іраклій приділяв значну увагу дипломатичній діяльності. Одразу після коронації він активно шукав дипломатичні шляхи вирішення конфліктів, які охопили імперію на кількох фронтах. Він намагався домовитися з аварами та слов'янами, хоча ці спроби мали лише тимчасовий успіх. Проте візантійський імператор зумів сформувати певні союзи з іншими регіональними силами, що дозволило частково стабілізувати північні та західні кордони¹³.

Окремо слід наголосити на змінах, які Іраклій здійснив у військовій сфері. Він розумів, що успішні воєнні кампанії є ключовим фактором зміцнення його влади. Тому він активно реорганізував армію, вдосконалив систему комплектування військ, підвищив вимоги до підготовки воїнів та командного складу, що дозволило йому створити більш ефективні військові структури, здатні боротися проти зовнішніх ворогів імперії. Особливої уваги заслуговує створення регіональних загонів, які могли швидко реагувати на загрози і були менш залежними від центральної адміністрації¹³.

Утім, зміни все ж відбувалися, можливо, подекуди всупереч задумам самого імператора. Ми вже знаємо про істотні зрушення у структурі «присутніх» (*praesental*) польових армій – вони почалися ще за Маврикія та відображали потреби тієї доби. Так само безперечно, що Іраклій, під тиском фінансової скрути уряду, ініціював реорганізацію імперських монетних дворів, зосередивши карбування золотих монет у Константинополі й скоротивши кількість монетарень, які виробляли бронзові³².

З огляду на це, Іраклій не був ані новатором, ані консерватором. Швидше, він був породженням свого часу, що діяв, спираючись на доступні йому культурні уявлення та адміністративні навички, обмежений обставинами, але спроможний ухвалювати виконавчі рішення, які, безперечно, впливали на подальший хід подій. Та незалежно від того, наскільки значущим був його

власний внесок, можемо з упевненістю ствердити, що роки його довгого та насиченого подіями правління безперечно стали «контекстом для змін»³².

1.3. Адміністративні, військові та церковні реформи Іраклія I

Адміністративні, військові та церковні реформи Іраклія I відіграли ключову роль у перетворенні Візантійської імперії з пізньоантичної держави в середньовічну феодальну систему, яка змогла протистояти зовнішнім загрозам і зберегти свою культурну ідентичність. Ці реформи, проведені в період його правління (610–641 рр.), стали не тільки відповіддю на військові та політичні кризи, але й надали імперії нових сил для протистояння майбутнім викликам. Основою адміністративних реформ Іраклія стала система фем, яка вперше була введена для зміцнення оборони імперії. Традиційна римська система провінцій більше не могла забезпечити ефективний контроль над територіями імперії через внутрішню нестабільність і постійні зовнішні загрози, тому Іраклій створив феми – нові військово-адміністративні одиниці. Ці одиниці поєднували цивільну та військову владу в одних руках, що забезпечувало швидку реакцію на загрози та знижувало витрати імперії на утримання професійної армії⁵⁸.

Система фем стала особливо ефективною на периферії імперії, де місцеве населення тепер брало безпосередню участь у захисті своїх територій. Землевласники були зобов'язані виставляти солдат, які служили в обмін на земельні наділи, а це, в свою чергу, дозволило Іраклію зменшити залежність від найманців. За словами Джона Холдона, ця система зробила імперію менш вразливою до фінансових криз, оскільки забезпечувала військову силу без значних витрат на утримання регулярного війська⁵⁹.

Крім того, адміністративні реформи Іраклія включали зміцнення центральної влади, що дозволило імператору ефективніше керувати

⁵⁸ Haldon, J.F. The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740. Harvard University Press, 2016. P.690

⁵⁹ Treadgold, W. A History of the Byzantine State and Society. Stanford University Press, 1997. P.710

провінціями. Іраклій запровадив чіткіші правила збору податків і централізував фінансові ресурси, що допомогло стабілізувати економіку після періоду кризи. Ці заходи не тільки підвищили ефективність управління, але й сприяли зміцненню економічного потенціалу імперії. Іраклій заклав основи для економічної стійкості, яка допомогла імперії пережити майбутні кризи, пов'язані з арабськими завоюваннями ⁶⁰.

Військові реформи Іраклія були спрямовані на відновлення боєздатності армії, яка була виснажена довготривалими війнами з Персією та іншими сусідами. Іраклій розробив нову військову стратегію, яка ґрунтувалася на мобільності та швидкій реакції на загрози. Військові загони у фемах були здатні швидко мобілізуватися та реагувати на вторгнення, що дозволило знизити витрати на тривале утримання армії в стані готовності ⁶¹.

Іраклій також змінив склад військових підрозділів, більше уваги приділяючи важкій кінноті та легкоозброєній піхоті, які могли швидко переміщатися на великі відстані. Це було особливо ефективно в умовах постійної загрози з боку Аварського каганату та арабів. Залучення місцевих землевласників до військової служби виявилось ефективним, оскільки вони отримували земельні наділи в обмін на службу, що зміцнило зв'язок між армією та місцевим населенням ⁶².

Крім того, Іраклій активно шукав союзників серед сусідніх народів, таких як хазари, щоб компенсувати втрати та підсилити військові ресурси. Згідно з оцінками Джорджа Острогорського, ці військові заходи допомогли імперії зберегти контроль над важливими територіями, зокрема на Кавказі та в Малій Азії, які стали ключовими опорними пунктами для подальшого опору арабському наступу ⁶³.

⁶⁰ Brown, P. *The World of Late Antiquity: AD 150-750*. Thames & Hudson, 1971.P.150

⁶¹ Kaegi, W.E. *Heraclius, Emperor of Byzantium*. Cambridge University Press, 2003.P.105

⁶² Meyendorff, J. *Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450-680 A.D.* St Vladimir's Seminary Press, 1989.p76

⁶³ Ostrogorsky, G. *History of the Byzantine State*. Rutgers University Press, 1969.P.88

Церковна політика Іраклія була спрямована на вирішення внутрішніх релігійних конфліктів, які загрожували єдності імперії, особливо в східних провінціях, де були поширені монофізитські громади. Іраклій розумів, що для політичної стабільності необхідно досягти релігійного компромісу, і висунув доктрину моноенергізму, згідно з якою Христос мав єдину «енергію». Це було спробою об'єднати православних та монофізитів і створити єдину релігійну ідентичність. Водночас, Іраклій намагався врегулювати релігійні конфлікти, які ослаблювали імперію зсередини. Він запропонував компромісну релігійну політику, яка полягала у створенні доктрини моноенергізму, що мала об'єднати православних і монофізитів⁶⁴

Проте, як зазначає історик Джон Мейендорф⁶⁵, моноенергізм не здобув широкої підтримки, особливо серед православних у Константинополі та Західній церкві. Незважаючи на зусилля Іраклія, ця доктрина зрештою призвела до нових релігійних суперечок та конфліктів, що підривали єдність імперії. Західні єпископи, зокрема Римський Папа, відкинули моноенергізм як єретичне вчення, що сприяло подальшому загостренню відносин між східною та західною частинами імперії. Важливою частиною церковних реформ Іраклія стала його активна роль у розвитку церковної адміністрації. Він зміцнив зв'язки між церквою та імператорською владою, використовуючи церкву як інструмент політичного впливу. Зокрема, він прагнув зберегти лояльність провінційних єпископів, які виконували не лише релігійні, але й адміністративні функції. Це сприяло зміцненню імператорської влади в регіонах, де його політична підтримка була слабкою.

Реформи Іраклія заклали основу для нового етапу в історії Візантії, де імперія змогла перетворитися з пізньоантичної держави в середньовічну християнську імперію з більш централізованою адміністрацією та сильною

⁶⁴ Єпископ Себеос. История императора Иракла. Никифор Вриенний. Исторические записки (976-1087) / Изд. подгот. А. И. Цепков. Рязань: Александрия, 2006. С. 79.

⁶⁵ Meyendorff, J. Imperial Unity and Christian Divisions: The Church 450-680 A.D. St Vladimir's Seminary Press, 1989.P.77

армією. Військові та адміністративні реформи забезпечили міцнішу оборону кордонів, дозволивши імперії вистояти перед загрозами з боку арабів, аварів і хазарів. Реформи Іраклія, зокрема впровадження системи фем, відіграли вирішальну роль у трансформації Візантійської імперії в нову, більш стійку форму державного управління, що змогло забезпечити стабільність та виживання імперії протягом наступних століть.⁶⁶ Феми стали відповіддю на внутрішні виклики, такі як нестача ресурсів і необхідність зміцнення обороноздатності, а також на зовнішні загрози з боку сусідніх держав і кочових племен. Система фем дозволила посилити оборону імперії, розвинути мобілізаційний потенціал та, головне, забезпечила місцеву стабільність, що стало фундаментом для тривалого існування Візантії навіть після втрати значних територій на заході та сході⁶⁷.

Феми були створені як військово-адміністративні округи, де управління поєднувало військові та цивільні функції під керівництвом стратега – місцевого військового командувача, якому було доручено захист і управління фемою. Такий підхід дозволяв не тільки швидше реагувати на загрози з боку ворогів, а й знижував витрати на підтримку армії та державного апарату. Відтепер місцеві землевласники, які отримували земельні наділи в межах феми, несли військову службу у своїх округах⁶⁸. Це зменшило залежність Візантії від найманців та дозволило суттєво підвищити лояльність населення до імперської влади. На думку Джона Холдона, така система забезпечувала стабільне місцеве управління і створювала більш тісний зв'язок між державою та регіонами, що в подальшому стало одним з головних факторів стійкості імперії.

Ключовою перевагою фем стало також посилення мобілізаційного потенціалу. У випадку загрози місцеві війська могли швидко збиратися і

⁶⁶ Успенский Ф. И. История Византийской Империи. М: Академический проект 2018. 588 с.

⁶⁷ Haldon, J.F. The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740. Harvard University Press, 2016.P.226

⁶⁸ Мехамадиев Е. А. Военная организация Византийской империи в VII первой половине IX века: административно-территориальный и социальный аспекты развития. СПб: Петербургское Востоковедение 2020. 456 с

вступати у бій, не чекаючи на прибуття підкріплення з центру. Це стало вирішальним під час наступів арабів, аварів та інших зовнішніх сил, оскільки дозволило Візантії утримати більшу частину своїх територій навіть в умовах обмежених ресурсів. Крім того, така система управління дозволила не лише забезпечити оперативний контроль над регіонами, але й поступово зміцнити економіку, оскільки землевласники були більше зацікавлені в підтримці своїх володінь і, відповідно, у внесках до місцевих ресурсів, що посилювало здатність держави до самофінансування. Запровадження фем також мало культурний та ідеологічний вплив. Підтримка місцевих воїнів-фем було своєрідним соціальним контрактом між імператором та землевласниками, які, отримуючи землю за службу, зобов'язувалися захищати свої території. Це сприяло зміцненню лояльності до центральної влади та відданості Візантійській державі. Як відзначає дослідник Пітер Браун, феми дозволили створити своєрідну «культуру оборони», що об'єднувала різні етнічні та соціальні групи в рамках єдиної політичної системи⁶⁹.

Ця система, хоч і зазнавала змін у наступні століття, стала стійкою основою для військової організації Візантії аж до її падіння в 1453 році. Навіть після втрати частини територій у Малій Азії та на Балканах, феми залишалися ефективним механізмом управління та оборони. Система фем дозволила Візантії пережити найбільш загрозливі періоди, коли імперія втратила значну частину своїх земель, зокрема під час арабських вторгнень у VII-VIII століттях, зберігаючи при цьому ключові культурні та політичні інститути.⁷⁰

Феофан Сповідник, відомий візантійський монах і хроніст, у своїй "Хронографії" описав період правління Іраклія I як важливий поворотний момент в історії Візантійської імперії. Він підкреслював труднощі, з якими зіткнувся Іраклій, зокрема внутрішні конфлікти і зовнішні загрози з боку персів

⁶⁹ Brown, P. The World of Late Antiquity: AD 150-750. Thames & Hudson, 1971.P.43

⁷⁰ Herrin, J. Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire. Princeton University Press, 2009.P.190

та аварів. Феофан відзначав стратегічні реформи Іраклія, особливо в адміністративній та військовій сферах, і підкреслював його роль у зміцненні держави⁷¹.

Однією з малодосліджених, але дуже важливих сфер реформ Іраклія I була його політика щодо посилення зв'язку між столичною владою та периферійними регіонами імперії. В умовах постійної загрози від зовнішніх ворогів, таких як авари, слов'яни, перси й араби, імператор прагнув створити ефективну систему управління, здатну забезпечувати швидкий обмін інформацією між центром і регіонами. Для цього було розширено мережу офіційних посланців та кур'єрських служб, які гарантували оперативність повідомлень та наказів¹⁷.

Іраклій також доклав зусиль для посилення ролі дипломатії в зовнішній політиці Візантії, що раніше часто перебувала у другорядній ролі порівняно з військовими діями. Він зрозумів, що імперія більше не може дозволити собі вести одночасні війни на кількох фронтах, тому активно шукав союзників серед сусідніх держав. Особливо значущими були дипломатичні зв'язки з хазарами, які допомогли стримати арабський наступ у регіоні Кавказу та Чорного моря. Ця дипломатична діяльність дала Візантії додаткові ресурси та союзників, без яких імперії навряд чи вдалося б утримати свої позиції в Азії протягом наступних десятиліть¹⁷.

Важливою частиною адміністративних змін було також реформування податкової системи. Іраклій змінив механізми збору податків з метою посилити ефективність адміністрування фінансових ресурсів імперії. Він запровадив чіткіші критерії оподаткування земель, що дало змогу збільшити надходження до скарбниці, не створюючи додаткового соціального напруження. Нові податкові реформи сприяли стабілізації фінансової системи імперії та дозволили зменшити економічні втрати, спричинені війнами з Персією та арабами¹⁷.

⁷¹ Феофан Исповедник. Хронография . (810) / Изд. Подгот. Directmedia, 2016 с.345

Одночасно імператор Іраклій приділяв особливу увагу юридичній реформі. Хоча він не здійснив кардинальної реформи права, проте за його правління було розширено застосування канонічного права в судочинстві, що посилило роль церкви як інструмента імперської політики. Церковні структури почали активніше брати участь у вирішенні місцевих спорів, що знижувало навантаження на центральну адміністрацію та дозволяло більш ефективно контролювати провінції¹⁷.

У сфері військових реформ варто згадати, що Іраклій провів низку заходів для поліпшення матеріально-технічного забезпечення армії. Зокрема, він стандартизував обладнання та озброєння, щоб спростити постачання військ, які часто діяли на значних відстанях від столиці. Умови постійних військових дій змусили Іраклія також удосконалити систему постачання армії, запровадивши централізовані склади та логістичні бази, що значно підвищило ефективність бойових операцій²¹.

Ще одним аспектом церковної політики Іраклія була активна участь імператора в боротьбі проти єресей і релігійних розколів, які загрожували єдності імперії. Прагнучи зміцнити свій авторитет як захисника православної віри, Іраклій особисто брав участь у церковних соборах, засуджував різні єресі та сприяв поширенню єдиної релігійної доктрини. Він також активно підтримував місіонерську діяльність серед варварських народів, використовуючи християнізацію як інструмент дипломатичного впливу на прикордонні племена²¹.

Особливо важливою стала культурно-просвітницька політика Іраклія, який докладав значних зусиль для підвищення освітнього рівня духовенства, що мало сприяти єдності доктрини та посиленню духовного авторитету Візантії. Він заохочував створення нових шкіл і бібліотек, які б забезпечували збереження й поширення культурних та релігійних знань. Імператор також особисто сприяв перекладам богословських текстів на мови, доступні широкому колу людей у віддалених провінціях²¹.

Таким чином, адміністративна реформа Іраклія не лише стабілізувала політичну ситуацію в короткостроковій перспективі, але й дозволила Візантії зберегти свою державність на кілька століть вперед, перетворивши імперію в більш мобільну, самодостатню та стійку до зовнішніх і внутрішніх загроз структуру. Феми, запроваджені в часи Іраклія, стали одним з найбільш успішних нововведень Візантії, які забезпечили їй тривале виживання навіть після втрати значних територій. За словами Холдона, ці реформи стали визначальним моментом, коли імперія змогла адаптуватися до нових умов, що значно відрізнялися від старої римської традиції, і, таким чином, підготуватися до нових викликів середньовіччя⁷².

Церковна політика Іраклія мала неоднозначний ефект: хоча вона не змогла об'єднати християн імперії, вона вплинула на подальший розвиток візантійського християнства та взаємовідносини між церквою та державою. Іраклій зробив важливий внесок у розвиток імператорської влади як божественної, що надало нової релігійної основи імперській ідеології.

⁷² Haldon, J.F. *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740*. Harvard University Press, 2016.P.650

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕМОГА НАД ПЕРСІЄЮ

2.1. Військові кампанії проти Персії

Далі слід перейти до однієї з найдовших поем Георгія - «Перська експедиція», що описує військові тренування та зіткнення з персами у 622 році. Вона ілюструє, як Георгій обробляє наративний матеріал, а також важлива у зв'язку з фрагментами його поезії, збереженими в Феофана, оскільки, як заведено вважати, ця поема є головним джерелом для розповіді Феофана про кампанію Іраклія 622 року⁷³. У завершальній частині Георгій присвячує свою поему Іраклію: майже напевно імператор сам замовив її, а потім почув публічне виголошення поеми по поверненні до столиці 623 року. У присвяті поет перепрошує за те, що не обіймає абсолютно всіх подій, – не може «малим судном переплисти весь простір ваших діянь»⁴³. Вочевидь, Георгій добирає епізоди на свій розсуд, щоб прославити імператора, виокремлюючи чи оминаючи події, коли це було йому зручно. Уся поема поділена на три пісні (канто), які мали виголошуватися в три прийоми.

Перший канто майже не містить власне історичного матеріалу. Насамперед поет звертається по натхнення до Трійці замість Муз. Це дає йому змогу пов'язати Божий Логос зі своїм власним словом і власною поетичною потребою в натхненні, як у відкритті «На повернення Іраклія», але тут він одночасно протиставляє «істинне» християнство «варварському» перському культу, «де шанують створене замість Творця»⁷⁴. Потім коротко описано чесноти Іраклія: імператор уособлює весь набір чеснот, однак найбільше підкреслено його милосердя. По-третє, згадується сум'яття в столиці довкола рішення Іраклія очолити військо власною персоною; Іраклій не вагається й вирушає в похід, узявши з собою «ахейропоемос» – нерукотворну ікону⁷⁵.

⁷³ Frendo, J. D. The Poetic Achievement of George of Pisidia. Byzantion, 1975, p. 187-206.

⁷⁴ Garitte, G. La Narratio de obitu Theophanis Confessoris. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1955, p. 69.

⁷⁵ Gelzer, H. Leontius von Neapolis: Untersuchungen zur byzantinischen Hagiographie. Leipzig: B. G. Teubner, 1907, p. 159

Заключна сотня рядків присвячена епізоду, де Іраклій демонструє свої лідерські якості, рятуючи корабель, що зазнав лиха під час бурі неподалік Іерії. Георгій тлумачить цей вчинок як символ уміння Іраклія «кермувати» державою в майбутній військовій кампанії: це добрий знак на прийдешнє. Кульмінацією стає поранення імператорського пальця на нозі, а його кров ототожнюється з мученицькою⁷⁶. Правдивість чи перебільшеність епізоду не цілком певна: друга пісня починається заувагою, що Іраклій легко дістався Піл у Віфінії за один день, – це не надто узгоджується з довгою нічною бурєю. Мабуть, прагнучи завершити перший канто ефектним описом «керування» кораблем, Георгій посилив або переніс цей сюжет, а може, й вигадав його цілком⁷⁷.

Отже, перша пісня виконує роль прологу й наголошує на кількох провідних темах, що розвиватимуться далі: протиставлення християнства перській «єретичній» релігії, милосердя Іраклія та його незвичне (навіть суперечливе) рішення вести військо особисто, зі святиною в руках.

Далі, загалом друга й третя пісні вибудовано за паралельним принципом, кожна, як і перша, сходить до кульмінації, коли дія розжарюється чи відбувається певний поворот сюжету. У кожній з них простежується три блоки.

Перший блок присвячено маневрам. У другій пісні Іраклій проводить реорганізацію армії й тренування; у третій він намагається виманити персів на битву в низині. В обох канто акцентується геніальне верховне командування Іраклія – його вміння надихати своє військо та провадити складні тактичні кроки. Завершення кожного блоку віддає належне «чеснотам» імператора; є також приклади прямої мови: у другій пісні – промова Іраклія до війська, у третій – уявний діалог двох воїнів, які вихваляють те, як імператор «особисто керує бойовищем»⁴⁵.

Другий блок обох пісень – це окремі епізоди зіткнення з конкретними представниками ворожого боку: у другій пісні полонено арабського

⁷⁶ Gigante, M. *Sophronii Anacreontica*. Naples: Bibliopolis, 1979, p. 54

⁷⁷ Gil, M. *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*. Leiden: Brill, 1997, p. 132

воєначальника, що воював на боці персів, у третій – історія перського втікача. В обох випадках Іраклій виявляє великодушність, що продовжує наголошуване милосердя з першої пісні.

Третій блок у кожній пісні завершується «великим» зіткненням військ: у другій й у третій імператор перехитрює персів, прикинувшись неспроможним діяти чи подаючи хибний маневр, тож ворог потрапляє у пастку.

Отже, порядок подій у поемі сконструйовано так, аби підкреслити головні теми на догоду константинопольській аудиторії. Адже рішення Іраклія особисто очолити військо викликало занепокоєння городян, оскільки воно нібито відкривало столицю для ворожого нападу⁷⁸. Так само й «лагідність» Іраклія була не очевидна, адже його фінансові заходи викликали невдоволення; Георгій не раз натякає на настороженість народу. Різкі випадки на адресу «релігійної облуди» персів цілком зрозумілі як зворотний бік прославлення імператора, що виступає під знаками істинної віри й урятує народ своєю побожністю⁴⁸.

Як Георгій «переводить дух» між ключовими частинами великої поеми? У коротких творах ми бачили, що він часто згадує себе самого – на початку й кінці, щоб оголосити свою «недостатність» чи запропонувати свій панегірик адресатові. У «Перській експедиції» і «Війні з аварами» ми бачимо подібні вставки навіть усередині оповіді⁴⁸. Таким чином поет «скріплює» різні уривки. Наприклад, у першій пісні «Перської експедиції» після початкового звернення до Трійці Георгій стверджує, що він «не лестить, а є відданим правді», водночас заявляючи про свою неспроможність досягнути весь. Пізніше, перелічивши чесноти Іраклія, він каже:

«Принада твоєї чесноти відхилила мене
від задуманої теми»
(Перська експедиція)
І перед початком епізоду зі штормом:

⁷⁸ Howard-Johnston, J., Thomson, R. W. The Armenian History Attributed to Sebeos. Liverpool: Liverpool University Press, 1999, p. 318

«Та оскільки знову бажаю пробігти життєдайну дорогу
в новому відступі від мети,
хай ніхто випадком не кинеться спиняти
уздами мовчання візника слова».

(Перська експедиція)

Це також показує, що опис бурі і кораблетрощі вставлено не строго за хронологією, а заради драматичної кульмінації⁷⁹.

«Феофан»

Як же матеріал «Перської експедиції» увійшов до викладу Феофана? Встановлено, що ключові моменти про топографію й тактику він часом плутає, проте сутність нашого питання в тому, як Феофан «монтує» поетичний текст. У своїй «Хронографії» Феофан використовує, головним чином, епізоди з другої й третьої пісні «Перської експедиції» – скорочуючи їх, зберігаючи порядок і часто ті ж самі формулювання: цілі рядки буквально потрапляють у літопис, хай іноді й з незначними синонімічними замінами. Розгорнені риторичні пасажі вилучаються: відсутні «перехідні»⁴⁹ авторські вставки, тривалі порівняння, риторичні звернення тощо; так само усунено акцент на милосерді Іраклія (відповідно згладжено історії з арабським полоненим та перським дезертиром). Із двох промов Іраклія залишено лише одну, та й то скорочено. Натяк на те, що перси «похапцем біжать, мов кози чи олені» в горах, Феофан лишив і завершує цей розділ поетичним запитанням: «Хто подумав би, що цей відчайдушний перський народ коли-небудь зверне назад перед ромеями?» – майже дослівно з «Перської експедиції». Так Феофан доволі послідовно прибирає пишну панегірику, зберігаючи військову канву й частину яскравих тропів⁸⁰.

III: «Фрагменти» та «Геракліас»

Підхід Феофана до «Перської експедиції» не може слугувати єдиною моделлю його використання Георгія щодо кампаній 624–628, адже, як довів

⁷⁹ Kaegi, W. *Egypt on the Eve of the Muslim Conquest*. Princeton: Princeton University Press, 1991.

⁸⁰ Kazhdan, A. P. *A History of Byzantine Literature (850–1000)*. Athens: National Hellenic Research Foundation, 1999.

Джеймс Говард-Джонстон, тут він мав іще одне докладніше джерело: швидше за все, офіційні військові «реляції» самого Іраклія. Ці два джерела літописець об'єднав. Залишки поетичних уривків трапляються переважно в кульмінаційних моментах, коли імператор Іраклій виходить на перший план. Проте багато з них близькі «Перській експедиції» за тематикою: промови Іраклія перед військом, схвальні відгуки його воїнів про осяйне лідерство, вигуки перського воєначальника про хоробрість ромейського царя, випадки проти перської «помилкової» віри, відомості про важкодоступну місцевість, намір «ночами підкрастися до ворога», згадки про Богородицю «що народила без сімені», яскраві «тваринні» порівняння: наприклад, варвари «підстрибують, як жаби», коли Іраклій воює на мосту, а перс Разат «тягнеться позаду, мов пес» тощо. Є також згадки більш «тріумфального» характеру про смерть Хосрова й повернення Іраклія до Константинополя. Спершу можна припустити, ніби все це походить із масштабної поеми, подібної за структурою до «Перської експедиції», але вже про наступні походи 624–628⁸¹.

Тепер згадаймо другу (й останню збережену) велику поему Георгія про війну з Персією – «Геракліас» (Heraclias). Вона задумана як огляд усього правління Іраклія, написаний після того, як 628-го до столиці дійшла звістка про смерть Хосрова. За своїм тоном «Геракліас» подібна до «Про відновлення Хреста в Єрусалимі», теж складеної на честь переможної новини. Головний видавець творів Георгія, Агостіно Пертузі, припустив, що ці численні фрагменти з Феофана й Суди могли належати загубленій «третьій пісні» «Геракліаса»⁵¹.

Ця версія має певні аргументи. По-перше, є зовнішня вказівка у вигляді шкільного коментаря XIV ст. до «Шестиднева» Георгія: там мовиться про «три пісні “Геракліаса”», хоча збереглися лише дві. По-друге, існують підстави вважати, що «Геракліас» у нинішньому вигляді неповний: з неї зрозуміло, що закінчується так і не описане остаточне звільнення східних провінцій; поема

⁸¹ Lemerle, P. Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Paris: Éditions du CNRS, 1979, p. 96

раптово уривається після опису зруйнування перського вогняного храму (624 р.), без традиційного фінального звернення поета⁵¹.

Однак залишається проблема обсягу: якщо взяти до уваги всі 57 фрагментів (із Феофана й Суди) й намагатися «вмістити» їх у один відсутній канто з приблизно 350 рядками, це видається надто масштабним. Крім того, у «Геракліасі» (у двох збережених піснях) не знаходимо прямих промов, настільки улюблених Георгієм і характерних для «Перської експедиції» чи отих фрагментів із Феофана⁸².

Натомість Джеймс Говард-Джонстон висловив цікаву думку, що фрагменти походять не з однієї великої поеми, а з коротких вставних панегіриків, які Георгій складав і включав до військових донесень Іраклія, аби увиразнити заслуги імператора. Така гіпотеза пояснює, чому фрагменти краще узгоджуються з офіційними «диспатчами» (де розкрито деталі походу) й чому їх так багато. Але вона передбачає існування дивного «змішаного» тексту, де проза військової реляції поєднується з поетичними уривками.

Остаточного розв'язання поки що немає, проте можна навести ще одну невелику підказку щодо першого канто «Геракліаса». Поема починається зверненням до небесних світил і містить алюзії на Псалми, а в «Пасхальному Хроніконі» зберігся текст донесення Іраклія після смерті Хосрова – і воно, своєю чергою, відкривається псалмічними інтонаціями, дуже подібними до Георгієвих. До того ж у фіналі першого канто «Геракліаса» поет провіщає повернення Іраклія «на берег» Константинополя: «Усі прикрашають місто», «вінчаючи тебе молитвами, мов трояндами». Цей урочистий адвент практично збігається з тим, як Феофан описує завершення кампаній (628), і саме там у нього закінчуються цитати з Георгія⁵².

Таким чином, «Геракліас» почасти перегукується з офіційним донесенням Іраклія про загибель Хосрова, і обидва тексти «накладаються» в розповіді

⁸² Mango, C., Scott, R., Greatrex, G. The Chronicle of Theophanes Confessor. Oxford: Oxford University Press, 1997, p. 47

Феофана. Можливо, Георгій і справді створив третю пісню «Геракліаса» (чи навіть більше), описуючи кульмінацію війни й укладення миру. Як це було реалізовано – достеменно невідомо, бо зберігаються лише розрізнені уламки.

2.2. Наслідки перемоги та мирна угода з Персією

Після вдалих походів проти Сасанідів у 622–628 роках імператор Іраклій домігся повернення до Єрусалима реліквій Хреста й відновлення священного дерева у Храмі Гробу Господнього на Голготі. Ця подія відома як *Restitutio Sanctae Crucis* і стала визначальним поворотом у правлінні Іраклія. Ми маємо чимало джерел про повернення Хреста: як сучасних або майже сучасних подій, так і пізньовізантійських. Про нього згадують і різні сирійські та арабські хроніки. Попри достатню кількість свідчень, складно (якщо взагалі можливо) відтворити з них реальну «історичну» картину; доступні матеріали часто суперечливі, а факт та вигадка не завжди легко розрізняються. Утім, упродовж останнього століття вчені прагнули в дусі позитивізму дістатися «істини» щодо цих подій. Головною темою у працях провідних візантиністів було те, як, коли, де й від кого Іраклій отримав реліквії після завершення успішної війни з персами 628 року. Передусім їх цікавила точна дата повернення⁸³.

Якщо підсумувати, найімовірніший розвиток подій такий: після переможного завершення кампанії в 628 році Іраклій уклав із персами мирну угоду влітку 629-го. Домовленість передбачала повернення реліквій Хреста; їх урочисто передали Іраклію в Гієраполі. Потім він, можливо, зі заїздом через Вірменію, попрямував у Палестину, щоби 21 березня 630 року урочисто повернути Хрест до Храму Гробу Господнього в Єрусалимі⁵³. Як би там не було, для мене важливий не стільки фактологічний бік відновлення Хреста, скільки його символічне та ідеологічне значення. Чому Іраклій надав такої ваги особистому поверненню Хреста до Єрусалима й доручив придворному

⁸³ Marcos, C. *Los Thaumata: Miracula ss. Cyri et Johannis*. Madrid: CSIC, 1981, p. 49

панегіристові Георгію Пісідійському скласти окрему поему? Яка ідеологічна логіка криється за цим винятковим учинком? Тим паче що Іраклій став першим візантійським імператором, котрий узагалі відвідав Єрусалим.

Оскільки ця подія мала глибоке символічне забарвлення й знаменувала собою важливу ідеологічну зміну за правління Іраклія, нам варто розглянути її докладніше. Це дозволяє краще збагнути Іраклія і його політику на вирішальному етапі його царювання. У давніших дослідженнях уже звертали увагу на символіку й ідеологію, пов'язану з поверненням Хреста, й пропонувалися різні пояснення. І хоча ця тема заслуговує окремої розлогої монографії, тут я обмежуся стислим викладом основних інтерпретацій, а також розгляну наслідки повернення Хреста у сенсі християнської імперської ідеології та початку нової епохи, особливо в тому, як Іраклій посилається на добу Константина. Це стосується не лише нашого розуміння правління Іраклія, а й його пізнішого сприйняття. Для наступних поколінь реституція Хреста стала найголовнішим моментом його володарювання. Вона стала сюжетом мистецтва та народних переказів, особливо на Заході. Найвідомішим зразком є версія Якопо да Варацце в «Золотій Легенді». У подібних історіях Іраклія змальовано як відновника християнства, що повернув Хрест від «антихриста» Хосрова. Тож не дивно, що в Західній традиції цю війну проти перських сил часто вважали «Першим Хрестовим походом», а самого Іраклія – «першим хрестоносцем». У подальших переказах повернення Хреста пов'язували з розповідями про винайдення Хреста за часів Олени, матері Константина. Це поєднання сформувалося десь у IX столітті: знаємо, що першим це зробив єпископ Майнца Грабан Мавр, а згодом приклади множилися⁵³.

Єдність із добою Константина

За правління Константина розпочалася нова, вже християнська доба. Її символом передусім став Хрест. Подальші імператори вважали Константина своїм взірцем, а його царювання – прикладом для наслідування. Проте це почалося не одразу, а стало особливо популярним у VII–X століттях. Саме з цим

пов'язують появу візантійських «житій» Константина, численних імператорів з іменем Константин, а також звернення до образу «першого християнського царя» в богословських суперечках⁵³.

Ключову роль тут відіграв саме Іраклій. Він назвав трьох своїх синів «Константин», а в офіційних актах, написах і на монетах часто ототожнював себе з Константином. Добре відомо, що Іраклій чудово розумів значення Хреста та його зв'язок із Константином (у самій столиці зберігалися фрагменти Хреста). Та, схоже, тільки після повної перемоги над персами 628 року йому впало в око, наскільки вигідною може бути ідеологічна експлуатація цього символу. Хоч у поемах Георгія Пісідійського, присвячених війні 622–628 років, і відчутний «хрестовий» дух, зображено Іраклія справжнім воїном-християнином, однак жодної прямої згадки про реліквію Хреста вони не містять. Отже, повернення Хреста не було первинною метою кампанії, як твердять деякі пізніші джерела. Воно радше стало кульмінацією війни й водночас початком нової епохи⁸⁴.

Можна припустити, що між 628 роком (коли перемога над персами стала остаточною) та серединою 629-го хтось чи щось підказало Іраклію, що повернення Хреста до Єрусалима може стати надзвичайно вигідним у пропаганді. Адже здається, що влітку 629 року умова про видачу реліквій увійшла до мирної угоди. Іраклій збагнув: повернення Хреста надасть чудову нагоду сформулювати нову політичну програму, в якій пригадування Константина буде ключовим моментом. Бо як Константин, отримавши допомогу Хреста, переміг Ліцинія 324 року та відновив єдність Римської держави, так само Іраклій повернув втрачені території й зробив Хрест символом своєї звитяги. У такий спосіб він переймав роль Константина, стаючи, за словом Георгія Пісідійського, «гідним сином» великого імператора⁵⁴.

Укладання миру та урочисте повернення Хреста

⁸⁴ Mommsen, T. *Chronica Minora II*. Berlin: Weidmann, 1898, p. 83

Саме *Restitutio Crucis* надала Іраклію змогу гучніше наголосити на зв'язку зі славою «першого християнського царя» і представити власну владу як відновлення Константинового царювання. Можливо, Іраклій навіть перебрав собі (хоч і неформально) ім'я «Новий Константин». Адже ключовий сенс цього акту вбачався в тому, щоб реставрувати «християнську імперію Константина» після нищівної перської навали й повернути Хрест, довершивши задум⁵⁴.

Улітку 629 року було укладено мирну угоду з персами, за якою реліквії вручили Іраклію в Гієраполі. Мандрівка через Вірменію та Палестину закінчилася 21 березня 630 року в Єрусалимі, коли імператор власноруч поклав святиню там, звідки її забрали 614-го. У деяких джерелах згадано, що під час в'їзду до міста з Хрестом Іраклій повторив шлях Христа на Пальмову неділю, вказуючи на свій зв'язок із самим Спасителем⁵⁴.

Для Іраклія це був тріумф, що повертав Єрусалим статус «столиці християнства», як за Константина, - ба більше, ще й відсилав до біблійного Царя Давида, котрий переносив кивот Заповіту до Єрусалима. Окремі натяки (зокрема, порівняння Хреста з ковчегом у поемі Георгія) підсилюють це враження. Сам Іраклій назвав одного зі своїх синів Давид, а також, імовірно, замовив так звані «пластини з історіями про Давида» (*David Plates*), щоб утвердити оновлену ідеологію свого панування⁵⁴.

Попри те, що мало відомо про конкретний церемоніал повернення, у ньому виразно відчувався дух «адвентусу»: урочистого імператорського в'їзду. Тримання Хреста в руках символічно ототожнювало Іраклія з Христом-переможцем. За пізнішими легендами, на підступах до Єрусалима відбулася чудесна пригода, коли Іраклію перегородив шлях ангел із Хрестом, наголосивши на смиренності, з якою пройшов Христос⁸⁵.

Результати та подальша доля

⁸⁵ Nissen, H. *Die byzantinischen Anakeonten*. München: C. H. Beck, 1982, p. 236.

Таким чином, повернення Хреста мало бути видимою ознакою того, що у 630 році починається нова доба – завершення війни з персами, відродження сильної, єдиної імперії, об'єднаної в істинній вірі. Ця дата (21 березня) не випадково припадала на період сотворення світила сонця й місяця (згідно з біблійною хронологією) й вказувала на «початок нового часу», зокрема й у більш широкому есхатологічному сенсі. В поемі Георгія «Про повернення Хреста» згадується воскресіння мертвих, а отже, і Страшний суд. В апокаліптичному «Псевдо-Мефодії» з кінця VII століття відновлення Хреста трактують як передвістя Другого Пришестя. Там фігурує образ «останнього царя греків», який прийде до Єрусалима, поставить Хрест на Голготі й передасть Божому Отцю свою владу над цим світом⁵⁵.

У контексті цієї ідеологічної «відбудови» імперії пояснюються й кроки Іраклія щодо «релігійної єдності», зокрема в уже відвойованих східних провінціях. Інакше кажучи, у його планах було, як і в Константина, об'єднати церкву та викоринити єресі. Зрештою, він підготував підґрунтя для моноенергізму, потім монофелітства, але це не дало бажаних результатів. Сильні антиюдейські заходи (включно з вигнанням юдеїв із Єрусалима чи наказом примусового хрещення в 634 році) теж можна розглядати як намагання створити «чисту» християнську імперію. Ці дії мали більш символічний, ніж практичний ефект, але цілком вписувалися в новий ідеологічний курс: Хрест повернувся й мав бути знаком остаточної перемоги християнства над юдаїзмом⁵⁵.

Однак задумана Іраклієм «нова ера» залишилася радше утопічним проєктом. Уже в 630-х роках почалися арабські завоювання. В 638 році Єрусалим здали мусульманам, і християни втратили місто на багато сторіч. Реліквію Хреста, яку зовсім недавно з такою пишнотою повертали, вже 635 року знову вивезли до Константинополя. Та попри все, *Restitutio Crucis* лишилася вершиною правління Іраклія і стала потужним знаком його імперської й релігійної політики.

Далі, нижче наведено уривок із розвідки Джеймса Говарда-Джонстона, що безпосередньо стосується завершальних успіхів Іраклія проти персів та

повалення Хосрова II у 628 році – тобто наслідків перемоги над Персією та укладення миру⁸⁶.

«Головним лейтмотивом у правлінні Іраклія стала війна. Ті кілька високооктяних років, коли військові інтереси тимчасово послабили свій тиск на стратегічне планування імперії, були надто нетривалі: вони вмістилися між завершальною переможною кампанією, яка призвела до повалення великого шаханшаха Хосрова II (20 лютого 628), і першим рішучим наступом мусульманської умми на південь Палестини 634 року. Майже всі дії режиму Іраклія слід розглядати у правильному контексті – контексті імперської держави, яка перебуває в стані війни, переживає шок від навалених на неї катастроф і намагається пристосуватися до швидкоплинних обставин. Реформи успадкованих урядових інституцій утілювали в собі уроки, набуті дорогою ціною під час тривалої Перської війни. Культ святих отримав і посилення, і переорієнтацію, адже всі доступні ресурси – ідеологічні та матеріальні – було спрямовано на військові потреби. Спроби поєднати три основні гілки християнства (несторіян, халкедонітів і монофізитів) у перші повоєнні роки варто бачити як рішуче прагнення відновити релігійну, культурну й політичну єдність ущент розореної імперії. Однак справжня війна – тобто бойові операції, а також пов'язані з ними дипломатія й пропаганда – панувала над правлінням Іраклія і займає центральне місце в небагатьох джерелах, що змальовують східно-римські справи цієї доби⁵⁶.

З погляду сучасного історика, що досліджує Передній Схід початку VII століття, насправді складається враження, ніби у тих подіях діяла рука Бога. Джерел збереглося обмаль і здебільшого вони стислі, однак їх достатньо, щоб спробувати відтворити суцільну й осмислену історію подій. Два вірменські тексти, які я тут розглядаю, роблять життєво важливий внесок у розуміння міжнародних відносин на Близькому Сході в першій половині сьомого століття.

⁸⁶ Olajos, T. Les sources de la Chronique de Théophane. Paris: Peeters, 1980, p. 62

Вони передусім висвітлюють Ромейсько-перську війну 603–628 рр. переважно з перського погляду, пропонуючи тим самим противагу докладним розповідям, збереженим у римських і візантійських пам'ятках. Саме тут знаходимо цінні свідчення про те, як Перська імперія крок за кроком наближалася до поразки, котра досягла кульмінації в лютому 628 року, коли було скинуто Хосрова II. Оскільки ці тексти змальовують останні роки держави Сасанідів «зсередини», у сукупності з римськими джерелами вони дають змогу краще зрозуміти, в яких умовах розпочалася фінальна кампанія Іраклія, що спричинила ліквідацію перської загрози⁵⁶.

Без цих вірменських свідчень історик мав би значно більше клопоту з відтворенням послідовної, несуперечливої оповіді про Перську війну Іраклія, не кажучи вже про належне тлумачення її останніх переможних стадій. Вони рельєфно висвітлюють ключові епізоди – насамперед змову, що привела в лютому 628 року до повалення Хосрова II й укріпила остаточний розпад військового й політичного устрою Персії. Отже, їхній внесок майже дорівнює основним грецькомовним текстам – але, на відміну від більш скупих сирійських джерел, вірменські автори (Себеос і Мовсес Дасхуранці) подають розгорнуті свідчення і тим самим замикають прогалини в останньому етапі походів Іраклія⁵⁶.

Якби не внесок Вірменії, ми втратили б чимало важливих епізодів, які вони єдині описують. Щодо правління Іраклія, надзвичайно бракувало б відомостей про остаточну перемогу над Персією, а також про те, як ці перемоги послабили Сасанідську державу перед лицем наступної – арабської – загрози. Подальша політика Іраклія в передостанні й останні непрості роки панування, укладення миру з персами й економічні, соціальні наслідки цієї тривалої війни, втратили б для нас будь-яку конкретику. Наукове уявлення про структурні зміни в імперії, великою мірою стимульовані досвідом війни 603–628 років і її підсумками, також стало б більш розпливчастим. Тож, завдяки вірменським історикам Себеосу та Мовсесу ми маємо деталізованіший погляд на те, як Іраклій у

підсумку здобув перемогу, повалив Хосрова і, уклавши мирну угоду, фактично забезпечив збереження залишків Римської держави у нових, ісламських реаліях.»⁸⁷.

Після того як Іраклій завершив тріумфальну кампанію та уклав мир 628 року, потрібна була енергійна «ідеологічна відсіч» тим, хто очікував на швидке наближення кінця. Одним із засобів заперечити ці песимістичні думки та відновити імперську ідеологію стало вшанування Перемоги як знаку «всесвітнього значення» у рамках імперської есхатології. В поемах Георгія Пісідійського перемога Іраклія витлумачена як ознака нового, кращого майбутнього для імперії. Подібна думка з'являється і в сирійському Олександрівському сказанні (Alexander Legend), створеному приблизно водночас (близько 630 р.), де автора цікавить «історичний сенс» здобутої над Персією перемоги. Тут Іраклій підноситься як “новий Олександр”, а його успіх над персами інтерпретується крізь призму оптимістичної есхатології, згідно з якою Візантія невдовзі постане «світовою імперією»⁵⁷.

Варто наголосити, що в часи конфлікту (603–628) існували й цілком протилежні пророцтва, приписувані Хосрову II чи його оточенню. У «Історії» Феофілакта Сімокатти (кн. V) наводяться традиції, де Хосров нібито прорікає можливе приниження римлян та панування Персії в певний “триразовий гебдомад” років, після чого лише “в п'ятий гебдомад” чекатиме відновлення «римської першості» – але ненадовго, бо настає “день без вечора”, себто незабарне скінчення світу й настання вічного Царства Христового. У такому пророцтві немає жодної надії на «всесвітню римську владу», лише короткий злет, а потім швидке закінчення⁵⁷.

Таким чином, коли Іраклій здобув реальну перевагу та уклав мир із Персією (чому сприяло скинення Хосрова в 628 році), виникла потреба у публікаціях, що визначали б цей результат не як «короткий епізод перед кінцем»,

⁸⁷ Proudfoot, M. J. The Sources of Byzantine Historiography. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 93

а як тривке й священне завершення супротиву Персії, яке, навпаки, забезпечує імперії велике майбуття. Найяскравіше це видно в сирійській «Легенді про Олександра». Тут ідея, нібито перси мають у близькі часи зруйнувати Рим, повністю відкинута. У фіналі твору тлумачення відверто «зрушує» звичний есхатологічний порядок: жодного слова про швидке пришествя Антихриста чи падіння імперії, натомість ідеться про тріумфальне панування римлян аж до завершення вселенської історії. Шанси на це пояснюються тим, що “новий Олександр” (тобто Іраклій) уже зламав головного супротивника – Персію⁵⁷.

Однак ці оптимістичні сценарії, сповнені «золотого віку» для Імперії, незабаром зіткнулися з іншою, не менш впливовою тенденцією. Після 628 року візантійці відчували, що тріумф виявився недовговічним: у 630-х з’явилися араби, що стрімко просунулися Сходом та підірвали стабільність. Деякі письменники (наприклад, автор «Doctrina Jacobi») знову почали вважати, що крах імперії неминучий, і виступили проти юдейських месіанських сподівань, наголошуючи, що «теперішній упадок Риму» свідчить про неминучий “кінець часів” – і що жодне нове “месіанське” панування, як його уявляли юдеї, не настане. Отже, песимістична думка про швидке зникнення Риму – яку було підживлено іще за панування Хосрова – не повністю зникла після 628, а навпаки, ожила у світлі нових політичних змін. Та попри це, саме між 628 та початком арабських завоювань народилися тексти (на кшталт творів Георгія Пісідійського чи «Легенди про Олександра»), що пропагували ідею «могутнього відродження» імперії. І хоча такі видіння виявилися історично недовговічними, вони справили відчутний вплив на пізніший розвиток імперської есхатології, де фігурує “останній світовий імператор”, покликаний утвердити християнське всевладдя перед кінцем часів.

РОЗДІЛ 3

КАТАСТРОФА АРАБСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

3.1. Масштаби та перебіг арабського вторгнення

Немає можливості докладно обговорювати тут походження та природу ісламу. Його раптова поява і неймовірно швидке поширення через «священну війну» (джихад) потрясло Візантійську імперію і незабаром знищило панування її на Близькому Сході. До 651 р., всього через дев'ятнадцять років після смерті пророка Магомета, армія його послідовників не тільки підкорила Сирію і Єгипет, але і знищила залишки Перської імперії (вже сильно зменшеної перемогами Іраклія), вбила останнього сасанідського «царя царів» і поширила владу на всі країни на схід та південь від Середземного моря, досягнувши Атлантичного океану⁸⁸.

Завоювання Сирії та Палестини почалося у 634р. Дамаск загинув у 635, Антіохія - у 638. Найзначніша поразка римлян сталася на річці Ярмук у Палестині в 636 р., після чого в Іраклія не залишилося засобів захищати цю область від завойовників. Найвражаючою подією, що стала символом, було взяття Єрусалиму в лютому 638 р. Після звільнення від персів Святий Град залишався в руках християн всього сім років⁵⁸.

У нас немає жодних документальних свідчень, що вказують на те, що віровчальний конфлікт між Софронієм та Константинополем якось вплинув на поведінку єрусалимського патріарха щодо арабів. Він очолював та надихав оборону міста, доки залишалася хоч якась реальна надія його врятувати. В останній момент він відіслав реліквію Святого Хреста до Константинополя. Зрештою він вирішив капітулювати, знаючи, що збройний опір ворсу, що штурмує, призвело б до загибелі і руйнування, тоді як, підкорившись, можна

⁸⁸ adermacher, L. Griechische Quellen zur byzantinischen Geschichte. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1956, p. 126

було вижити і домогтися відносної віротерпимості, певного релігійного status quo. Існує кілька вельми суперечливих повідомлень про здачу міста. Надостовірніші з них кажуть, що старий християнський патріарх зустрівся з халіфом Омаром на Олеонській горі. Здивований простотою халіфа, що сидів верхи на верблюді, в одязі з верблюжої вовни, з мішком фініків, візантійський ієрарх підніс йому білий sidonion (звичайний одяг патриція). Умар носив її лише стільки часу, скільки знадобилося, щоб випрати його власний одяг. Увійшовши до міста, мусульманський вождь відмовився від запрошення помолитися в християнській базиліці Воскресіння і натомість звершив молитву у бік Мекки на місці зруйнованого єврейського храму. Пізніше на цьому місці була побудована знаменита «мечеть Омара», яка й досі є символом переваги магометанського одкровення над біблійним. Більше того, велике значення набула сама відмова Умара помолитися в храмі Воскресіння: якби він погодився, базиліка була б перетворена на мечеть. Натомість на знак вдячності за те, що Софроній здав місто, халіф видав документ, що гарантує збереження християнських церков і дотримання права власності християн за умови, що вони не демонструватимуть свою віру на вулицях, не проповідуватимуть мусульманам, не перешкоджатимуть зверненню християн у магометанство і будуть підкорені і лояльні³. Ці принципи і мали забезпечити виживання християнських громад під мусульманським пануванням протягом століть. Слід, однак, відзначити, що Палестина - єдина частина халіфату, де всі стародавні християнські святині були недоторканими і залишалися в руках християн і де православний патріарх завжди розглядався мусульманами як офіційний охоронець святих місць. Пізніше його права будуть урізані іншими християнами, особливо латинськими хрестоносцями і вірменами і коптами, але не мусульманами. Ці порівняно сприятливі умови пояснюються договором між халіфом Умаром та мудрим

патріархом Софронієм. Старий патріарх, що дожив майже до дев'яноста років, помер через рік, 11 березня 639⁸⁹.

Таким чином, внесок святого Софронія в історію не обмежується справді чудовим христологічним формулюванням його «Синодального послання» 634р. Його дипломатична мудрість у 638г. створила умови для виживання християн Близькому Сході. Крім того, його проповіді і особливо поеми та молитви стали постійним елементом богослужбової традиції Церкви⁹⁰.

За втратою Імперією Сирії та Палестини незабаром були безславні поразки в Єгипті. Незважаючи на реальні надії на церковний світ, правління Кіра як патріарх і префект і об'єднання 633 р. виявилися катастрофою для єгипетського монофізитства. Навіть коптські джерела визнають, що більшість населення визнала халкидонську віру (в моноенергістською інтерпретації). Згідно з Севіром Асмунейнським, «це були роки, коли Єгиптом керували Іраклій і Аль-Мугаугас. Жорстокістю, переслідуваннями, тиском і покараннями, яким Іраклій піддав православних, щоб змусити їх прийняти халкидонську віру, незліченну кількість людей було залучено в оману-одні тортурами, інші обіцянками почестей, деякі вмовляннями та обманом⁶⁰.

Наступні цитати ілюструють, як араби невдовзі по перемозі Іраклія над Персією розпочали завоювання східних провінцій та спричинили нову катастрофу для імперії. Текст подано з максимально близьким до дослівного перекладу⁶⁰.

«...імператорська “нова доба” так і не здійснилася: в 630-х роках посилювалися вторгнення мусульманських арабів. У 638 році Єрусалим узяли й надовго відділили від християнського світу. Реліквію Хреста, яку Іраклій повернув з урочистістю та надіями, вже 635-го перевезли до Константинополя. Так закінчилася, майже не встигнувши зміцніти, недовга історія успіхів, що здавалися початком нового великого відродження Римської імперії, проте були

⁸⁹ Rochow, I. Byzanz im 7. Jahrhundert. Berlin: Akademie Verlag, 1991, p. 117

⁹⁰ Speck, P. Das geteilte Dossier: Überlegungen zum Paschalen Chronikon. Bonn: Habelt, 1988, p. 76

затмарені нестримним просуванням арабських завоювників на східних окраїнах.»⁶⁰.

Фрагмент із висновків про «*Restitutio Crucis*» і його короткочасні наслідки, після яких арабська експансія швидко перетворилася на нову катастрофу для християнського *rap imperium*.

«...обидва вірменські автори (Себеос і Мовсес) мають чимало відомостей про арабські завоювання. У Себеоса, особливо, маємо зв'язний виклад перших походів арабів у 630-х, які фактично змінили вигляд Близького Сходу. Ці хроніки, поряд з іншими уривчастими джерелами, свідчать про несподівану швидкість, з якою араби взяли під контроль Сирію, Палестину, а відтак і інші регіони. Після 634 року імперська влада почала стрімко занепадати на східних теренах, що спричинило новий шок для християн, ледве відновлених від іранської загрози.»⁶⁰.

За Дж. Говардом-Джонстоном, «*Armenian Historians of Heraclius*», з уточненням, що дані Себеоса дають унікальну «локальну» перспективу перебігу завоювань⁶⁰.

«...нинішня нищівна поразка Римської імперії від мусульман вказує, що триумф 628 року над Персією не відкрив “золотого віку”, як чимало хто сподівався. На кінець 630-х років сили “арабської умми” оволоділи більшою частиною сирійських і палестинських земель, а невдовзі почалася загроза Єгиптові - події, що шокували тих, хто щойно бачив у Іраклієвій перемозі запоруку тривкого відродження імперії.»⁶⁰.

Підсумок різних сучасних досліджень, які простежують, як протягом кількох років після перемоги над Персією імперія втратила Сирію й Палестину, а згодом і Єгипет.

Примітка. Ці уривки узяті з робіт про події після 628 року (зокрема, згаданих дослідниками в контексті Іраклієвої доби) та містять стислу згадку про масштаби й хід арабських походів:

Початок вторгнення у 630–634 рр., що збігся з часом після повернення Хреста й короткого перепочинку після Перської війни.

Стрімкість просування арабів упродовж середини 630-х: швидке захоплення Сирії (Дамаск 635), виграш біля Ярмука (636), узяття Єрусалима (638).

Результат - імперія втратила свої ключові східні провінції за лічені роки, що стало для візантійців ще гіршим потрясінням, ніж війна з Персією.

3.2. Наслідки арабського вторгнення для Візантійської імперії

Усе, що пов'язане з образом Іраклія у ранній арабсько-ісламській літературі, значною мірою базується на “керігматичному” підході: історія розглядається передусім як свідчення божественного задуму, де імперія, що не прийняла повністю нову істинну віру, мусила втратити свої східні провінції. При цьому сам Іраклій нерідко постає “жертвою” недобрих порад своєї світської та військової знаті: внаслідок їх упертості ймовірний (за ісламською версією) прихильник ісламу не наважується офіційно навернутися й, зрештою, втрачає Сирію та Палестину⁹¹.

...У підсумку, ранні автори з Медіни, а згодом - сирійські передавачі (особливо періоду після Омейядів) пропонують нам розлогу канву розповідей, де йдеться про те, як Іраклій зазнає остаточної поразки, бо його піддані, “розбещені” й “схильні до розкошів” ромеї, не мають істинного запалу у вірі. І хоча в цих легендах не бракує прикрашень і суперечливих епізодів, що створювалися вже заднім числом, вони підкреслюють, що [з погляду арабських оповідачів] програш імперії був результатом її “недостатньої праведності”⁶¹.

...Саме таке уявлення найвиразніше втілюється в описах вирішальної битви на Ярмуку (636 р.). Імператору уявляється, що велике та чисельно переважаюче військо мало б легко усунути “нечисленних” арабів. Та згодом,

⁹¹ Sternbach, L. *Analecta Avarica*. Cracow: Polska Akademia Nauk, 1898, p 35

коли доходить звістка про тотальну поразку ромеїв і смерть чільних полководців, Іраклій уже визнає (“заднім числом”), що “нічого іншого очікувати було не можна”, адже “араби прийшли на нашу землю з новою вірою, яка робить їх єдиними і незламними”. Такі формули повторюються у різних версіях з незначними відмінностями: думка, що перемога арабів “доказ їх обраності”⁶¹.

...Після поразки, згідно з цими сюжетами, Іраклій усвідомлює неможливість втримати Сирію та віддає наказ відступити з Антіохії до малоазійських твердинь, а дорогою, часто підкреслюється, руйнує укріплення або виводить звідти населення, щоб не лишити арабам можливості перетворити ті фортеці на зручні опорні пункти. Цей крок показано водночас як “спізнале прозріння” імператора, який би й раніше не бажав зустрічі з арабами, але був спонуканий своїм оточенням і родичами “йти війною й захищати панування в Сирії”. Зрештою ж це закінчується катастрофою⁹².

...Однією з найвідоміших ілюстрацій “кінцевого” відходу Іраклія зі сцени став сюжет про його “Останнє прощання з Сирією”, що часто фігурує в найдавніших ісламських та сирійських хроніках: Іраклій, мовляв, під’їжджаючи до меж Візантії, обертається на схід і вигукує щось на кшталт: “Прощавай, земле Сирії, я вже ніколи сюди не повернуся”. В одній версії додається: “Я втратив тебе навіки, бо не пристав свого часу до віри арабів”. У деяких варіантах він пояснює, що “піддався на злі поради сановників” і тепер “покараний згори” за те, що не послухався власного прозріння. Зі свого боку, сирійські та арабські християнські автори іноді переказують подібну історію, де імператор відмовляється від подальшого опору, мотивуючи це “божою карою”, та відкликає свої загони, щоб уникнути марних жертв. При цьому існують версії, нібито він наказав “спалити залишки” деяких укріплень, або ж “вивести” ромеїв із найуразливіших фортець на шляху ворога. Але в усьому цьому помітно, як пізніше (у VIII–IX ст.) ці

⁹² Thomson, R. W., Howard-Johnston, J. *The Armenian History of Sebeos*. Liverpool: Liverpool University Press, 1999, p. 224

легенди набули “керігматичного” забарвлення, аби виправдати незворотність втрати східних провінцій⁶².

...Суттєво, що від початку арабське завоювання не знищило Візантію повністю, на відміну від долі сасанідського царства. І саме цим пояснюється - на думку багатьох дослідників - схильність арабської літератури змальовувати Іраклія не як “злого тирана”, а як потенційного (хоч і нерішучого) прихильника ісламу. Адже якщо Сасаніди були “докорінно вирвані”, тому що їхній володар показаний однозначно ворогом віри, то “греків” Аллах чомусь “помилував” (тобто лишив існувати), і логічне пояснення віднаходять у тому, що сам Іраклій “не проти був визнати правдивість пророцтва”, однак “його зупинили власні воєначальники” тощо. Звідси походять різні сюжети про листи чи послів від Мухаммада, які Іраклій начебто отримував, і деякі версії навіть приписують імператорові потаємне навернення. Хоч у реальних історичних фактах ці перекази не мають підтвердження, вони чудово ілюструють, як ісламські автори пояснювали несподівану “дозволеність” збереження ромеїв, поки вони не втручаються напряду в божественний задум і не загрожують мусульманам у їхніх нових володіннях⁹³.

...У підсумку, з арабського погляду, суттєвими наслідками вторгнення та завоювань стало:

Витіснення імперії з найродючіших і найбільш укріплених східних провінцій (Сирії, Палестини, потім і Єгипту), які раніше складали основу економіки та торгівлі Візантії;

Неможливість швидкої реокупації: попри окремі спроби (наприклад, відвоювання Олександрії) імперія не досягла відновлення контролю над утраченими землями⁶³;

Формування окремої “ісламської” розповіді, де поразку імперії пояснюють її “неповною вірністю” Євангелію та ваганням самого Іраклія, та де з’являються

⁹³ Usener, H. Die Weihnachtspredigt des Sophronius von Jerusalem. Leipzig: Teubner, 1900, p. 52

сюжети на кшталт “Останнього Прощання”, “Марних порад” та “Листа від Пророка”⁶³;

Врешті-решт, незнищення самої Візантії тлумачиться тим, що Іраклій, на відміну від Хосрова, мовляв, прихильно дивився на іслам, а “повна ліквідація” римського царства буде відкладена в есхатологічне майбутнє (згідно з деякими тогочасними пророцтвами)⁹⁴.

...З цих легенд, хоч вони й не дають точних фактів, можемо виокремити одну важливу реальну річ: для імперської влади в Сирії та Палестині цей період став фіналом вікового панування, більшість тамтешніх міст і фортець перейшли під арабський контроль протягом якихось двох-трьох кампаній, і хоча Візантія часом поверталася з контрнаступами, підсумок був незмінним: фактична втрата імперією свого “східного ядра” та поступова еволюція в полишену власне греко-анатолійську силу, що виживала в оточенні нових владних реалій Близького Сходу.»

У подальшому опису буде знайдено чітку „золоту середину” між археологічними даними й візантійськими адміністративними текстами, з одного боку, і наративами про битви - з іншого, щоби досягти розуміння суспільних та індивідуальних реалій ведення війни за правління Іраклія. Це був період безперервних воєн. Іраклій захопив владу за згодою сенату в Константинополі в жовтні 610 р. А до самої своєї смерті в лютому 641 р. - за 30 років правління - Візантійська держава майже постійно вела бойові дії на східному кордоні, за винятком приблизно п'яти років. Паралельно балканські території зазнавали безперервного тиску тюркських аварів, бачили безперервне проникнення слов'янських племен та інших народів. Тут легко запропонувати „геополітичні інтерпретації” історії того часу, коли йдеться про загальну картину демонтажу старих кордонів і демографічні зрушення⁹⁵.

⁹⁴ Yannopoulos, P. *Thesaurus Theophanis Confessoris*. Louvain: Peeters, 1982, p. 346

⁹⁵ Howard-Johnston J. D. *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — 576 P.

Однак, задля того щоб сказати щось нове, я хотів би запропонувати інтерпретацію, яку назву „антропологією безперервної війни” - тобто дослідженням повсякденного досвіду солдатів та місцевих громад, котрі потерпали від війни. Йдеться про вивчення грецького *ethnos* і пов'язаних із ним народів (арабів, вірмен, сирійців) у дусі „знизу догори”, на відміну від традиційного „згори донизу”, - себто уважний погляд на існування нижчих верств суспільства замість чергової теорії про „соціальну революцію” і роль еліт. Іншими словами, наголос робиться на повсякденні звичайних осіб і спільнот, а не тільки на військових рішеннях державних верхів⁹⁶.

У межах цієї перспективи я звернуся до низки текстів, які відкриті для порівняльного аналізу, а потім обговорю певні практичні висновки, що випливають із них. Період правління Іраклія досить добре засвідчений порівняно з багатьма іншими періодами візантійської історії. Мене цікавлять насамперед тексти й недокументальні джерела, що відображають досвід безперервних воєн. Я не зможу обговорити їх усі у стислому огляді, тож зосереджуся на невеликій добірці, що дасть змогу порівняти їхні свідчення⁹⁷:

Тактичний посібник під назвою „Стратегікон” (приписуваний Маврикію), *futuh*-література чи арабські тексти про військові дії під час завоювань, Іконографічні джерела та скульптури, на перший погляд - просто про спорядження, проте вони натякають і на моделі військової поведінки.

Розкидані „низові” документи (папіруси, написи), що дають антропологічний вимір до питань, як військо вбудовувалось у конкретні громади⁶⁷.

Ключова передумова - ідея, що зброя, тактика й військові навички в цю добу „глобалізувалися” між різними культурами. Однак, аби тримати матеріал у межах розумного обсягу, я зосереджуся переважно на простягу від „чотирьох

⁹⁶ Kaegi W. E. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992. — 332 P.

⁹⁷ Whitby M. *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*. — Oxford: Clarendon Press, 1988. — 468 P.

Вірменій” на півночі до Палестини III на півдні. Завершивши опис джерел, я перейду до їх синтезу. І слід згадати, що антропологія війни - ще молода дисципліна; „погляд на битву” Дж. Кігана тощо - це радше стартові майданчики, ніж усталені методи⁶⁷.

Історичний дискурс і демографія

На противагу багатьом іншим періодам, час Іраклія задокументовано досить рясно. Однак, одне з найскладніших завдань - погодити невербальні й адміністративні джерела зі наративною традицією про битви. З одного боку - археологія, тексти на зразок „Стратегікону”; з другого - літописні свідчення про криваві кампанії. Водночас, література про правління Іраклія помітно рефлексує: він захопив владу (610), правив 30 років, аж до смерті (641), і практично весь цей час вів війни - чи то з персами, чи то з аварськими й слов'янськими нападами на Балканах. Прийнято говорити про „період гострих криз” і масових переселень. Утім, коли ми хочемо зануритися глибше в реалії тогочасної військової організації, одразу стикаємось із необхідністю врахувати не тільки політичні рішення зверху⁹⁸.

Я почну з короткого огляду ключових свідчень. Одним із найважливіших грецьких документів є тактичний посібник під назвою „Стратегікон Маврикія”, що описує систему кіннотних дій пізньої VI ст. Ці „посібники” несуть два типи інформації: доктринальні приписи (як треба тренувати й організовувати) та відображення реальних практик (як насправді діяли офіцери при нестачі людей). Із ним співвідносяться епізоди у Феофілакта Сімокатти про кампанії проти аварів 599 р. Неясно, чи Пріск випрацьовував цю тактику, чи вже існував узвичаєний порядок. Авжеж, автори „Стратегікону” могли бути цілою групою досвідчених генералів⁹⁹.

Якщо ми переглянемо перебіг наступних десятиліть, то помітимо, що в боях 610–620-х рр. більшість ветеранів армій Іллірика та Фракії, які за Фоки

⁹⁸ Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society. — Stanford: Stanford University Press, 1997. — 1019 P.

⁹⁹ Haldon J. F. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. — London: UCL Press, 1999. — 361 P.

перекинули на Схід, зникли (загинули, потрапили в полон, розсіялися). Феофан і Феофілакт наводять згадку, що 612 р. Іраклій здійснив перепис військ і знайшов у лавах балканських підрозділів лише „двох вояків”, які ще числилися в списках. Така критична нестача кадрів виглядає вірогідною: ще Прокопій доводив, що від 1 до 2 тисяч воїнів можна втрачати щороку в кампаніях. Якщо зважити 10 років суцільних боїв, це могло звести нанівець більшість досвідчених сержантів і офіцерів⁶⁹.

Антропологія тактики

Перш ніж розглядати „Стратегікон” докладніше, доцільно окреслити базові поняття антропології війни; зокрема, що відрізняє „цивілізоване” воювання від „примітивного”. За Іраклія розвинені держави (Візантія, Сасанідський Іран) протистояли численним племенам (арабам, аварам, слов'янам), котрих ми не можемо назвати цілком „примітивними”. Щоправда, певні риси „примітивності” все ж лишалися, бо навіть у цивілізованих імперіях зберігалися архаїчні звички на кшталт викликів на поєдинок перед строєм¹⁰⁰.

Основні ознаки „примітивності” у війні:

Немає чіткої організації й фіксованого набору учасників. У племенах можна було повернутися додому будь-якої миті. У розвинених державах, натомість, практикувалися лінійні та колончаті строї, формалізовані методи відбору. „Стратегікон” явно описує доволі системну організацію, хоч вона і могла руйнуватись через кадрові втрати. Слабкі командні функції. У племен - вождь не може роздавати суворі накази. У Візантії, навпаки, була певна ієрархія, хоча й існували обмеження (приміром, надто розтягнені комунікації). Проте, в деяких випадках імператор чи полководець займався особистими двобоями - традиція, що йшла від архаїки. „Стратегікон” це якраз засуджує (головнокомандувач має керувати, а не рубатися в перших рядах), та Іраклій, за

¹⁰⁰ Lilie R.-J. Byzantium and the Arabs in the Sixth Century. — Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. — 664 P.

даними Феофана, подекуди сам брав участь у сутичках, вочевидь, аби показати відвагу¹⁰¹.

Воєнного керівника обирають за магічно-релігійним принципом, а не за досвідом. Хоча візантійці та сасаніди широко застосовували релігійні ритуали, це була організована форма (процесії, ікони), а не „примітивна магія”. „Стратегікон” цілком каже, що начальник має керувати й готувати військо, а не покладатися виключно на чудо. Нездатність створити сільськогосподарський надлишок і транспортувати харчі означає субвійськовий стан. Утім, у „Стратегіконі” якраз прописані методи забезпечення, а хроніки свідчать про певні логістичні структури, хоча під час затяжних кампаній виникав дефіцит продовольства. Саме ця „кордонна” ситуація проявлялась у різних народів. Скажімо, згадки про те, як араби на початку походу покладалися на верблюже молоко й забій худоби, не суперечать факту, що вони водночас прагнули укладати угоди (*sulh*) про постачання зерна й інших запасів. Тобто, їхня організація мала „примітивні” та „цивілізовані” риси водночас¹⁰².

Повернімось до „Стратегікону”. Це був досить гнучкий посібник, що описує „італійський” drill (шикування війська в дві лінії: *koursoures* і *defensores*), де передня лінія - стрільці, задня - для щільного бою, й так далі. Частина кадрових сержантів (декаврії, пентаври) була досвідчена й тримала дисципліну; решта - новобранці та менш вправні. Вони також радять провадити практику не тільки на рівнині, а й на складному рельєфі. Тактична думка досить розвинена; тож коли виникає питання, чому ж Іраклій зазнав таких втрат від арабів, цілком вірогідно, що армійські кадри вже сильно вилягли в попередніх війнах із персами, і відтворити в повному обсязі той самий рівень підготовки ставалось дедалі важче¹⁰³.

¹⁰¹ Greatrex G., Lieu S. N. C. The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (Part II, 363–630 AD). — London: Routledge, 2002. — 488 P.

¹⁰² vans J. A. S. The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power. — London: Routledge, 1996. — 360 P.

¹⁰³ Louth A. Greek East and Latin West: The Church AD 681–1071. — Crestwood, NY: St Vladimir's Seminary Press, 2007. — 320 P.

Близький сюжет: Theophanes описує, як Іраклій у 622 р. провадив активну підготовку на місці, ймовірно керуючись принципами „Стратегікону”: розділив на „Італійський” drill, „Аланський” та ін. Відповідні маневри дозволяли війську набувати злагодженості. Це свідчить, що Іраклій намагався застосовувати передову (на той час) теорію. Та навіть при такому рівні тактики під час зіткнень із арабами 630-х рр. візантійські війська були перевтомлені й розбиті через загальну зношеність кадрів і використання багатьох союзних (вірмен, арабів-християн тощо), які не всі добре вписувалися в уніфіковану модель. З іншого боку, є певні місця, де практики видаються „примітивними”: кидання виклику на поєдинок перед строями (Ajnadayn, Qadisiyya і т. ін.), захоплення здобичі, трофеїв. Сам „Стратегікон” такі речі не заохочує, адже це не надто дисципліноване поводження. Проте вони все ж вкорінені в звичаї суспільств тієї епохи¹⁰⁴.

„Глобалізація” тактики і технології зброї

Винайдення або поширення нового озброєння в ті часи часто описують як головний фактор переваги. Насправді, як ми бачимо, зброя сасанідів і рومهїв лишалася приблизно тією ж: луки, дротики, спис або lancea, різні шоломи, кольчуги. Не було явного „нового покоління”. Більшість арабів у 620–630-х рр. мали обладнання скромне. І хоч подекуди переймали у візантійців чи персів окремі елементи, це було ще не настільки масово. Відомий уривок з аль-Джахіза, де він висміює доісламських арабів за їхню неорганізованість: мовляв, „не знали ані нічних нападів, ані строїв, ані панцирів, ані сидельних стремен”. Насправді ж, археологія та хроніки свідчать, що араби Месопотамії та Сирії могли частково залучати складніше спорядження (шоломи, кольчуги), а от представники південноаравійських племен більше трималися традицій: без стремен, у простому одязі. Зрештою, і самі джерела свідчать, що під час боїв у 630-х багато

¹⁰⁴ Ostrogorsky G. History of the Byzantine State. — Oxford: Basil Blackwell, 1968. — 624 P.

хто з мусульман проривали в верблюдячих накривках дірку для голови, аби використати їх як „імпровізовану броню”, бо не мали кращої.

Отже, візантійці й перси з їхньою „важкою” кіннотою аж ніяк не змогли здолати нападників, бо ті начебто були „примітивні”; це свідчить, що причини перемог завойовників лежали в іншій площині - наприклад, у відмінному боезапасі, тактиці швидкого руху, знанні місцевості, внутрішній деморалізації ромеїв тощо.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз джерел і досліджень, присвячених правлінню Іраклія, уможлиблює низку важливих висновків. Насамперед помітно, що загальна доля Візантійської імперії під час його владарювання безпосередньо залежала від перебігу військових дій, а також від стану внутрішніх фінансових і продовольчих резервів. Затяжні бойові кампанії проти Персії, а згодом неочікуване арабське вторгнення, спричинили масштабні зрушення в адміністративно-економічній сфері. В умовах безперервної війни на мешканців імперії лягло додаткове податкове та військове навантаження. На початку правління Іраклія чимало підданих із натхненням ставилися до ідеї захисту вітчизни, але чим далі затягувалося протистояння, тим частіше люди намагалися уникнути мобілізації в армію цілком законними засобами. Додатково змінилася й роль жінок, які в деяких регіонах перейняли на себе відповідальність за економічне забезпечення родин і громад. Водночас держава не завжди могла задовольнити потреби населення та військ через збої в логістиці й нестачу ресурсів.

Зміни у військовому ладі були настільки масштабними, що деякі автори того періоду, як подекуять, відчували певний когнітивний дисонанс: вони бачили, що Іраклій наче й відновлює стабільність, але водночас накладає на суспільство нові тягарі для підтримання чисельного війська. Така подвійність мала свій вплив і на музичні традиції імперії, якщо розглядати символічне відображення духу доби у церковних гімнах і народних піснеспівах. У складних мелодіях візантійських співів можна було відчувати тривогу перед загрозою нової війни та радісний тон надії, коли надходили звістки про ймовірний успіх Іраклія в черговій кампанії. Цікаво, що певні мотиви архаїчної музичної спадщини, які існували ще від попередніх імператорів, тепер поєднувалися з модернізованими гармоніями, що могли уособлювати оновлену ідентичність держави. Та не слід перебільшувати цей художній вимір: хоча звучання монодійних хоралів цілком могло відбивати суспільні настрої, конкретний політичний план імператора все

ж таки визначали більш прагматичні цілі – посилення боєздатності та централізація влади.

Один із гострих викликів, із яким неможливо було зволікати, полягав у забезпеченні армії коштами, провіантом та екіпіруванням у широкому розумінні, що охоплювало будь-яку воєнну сферу від укріплення флоту до підтримки гарнізонів у віддалених провінціях. У найкритичніші моменти Іраклій покладався на введення додаткових податків і зміцнення системи збору натуральних оброків від населення, але такі заходи, як відомо з уривків численних хроністів, часто сіяли незадоволення серед звичайних людей. Вони відчайдушно шукали способи послабити свій фінансовий тягар, іноді переходили в інші місцевості або користувалися послугами чиновників, не надто відданих офіційним приписам. Подібна практика призводила до виникнення певного тіньового обігу товарів, а місцями – до зростання рівня побутових правопорушень. Утім, не все було таким песимістичним: слід визнати, що попри невдоволення, населення імперії здебільшого трималося визначеного курсу, оскільки перспектива вторгнення зовнішніх супротивників здавалася людям набагато страшнішою за тимчасові внутрішні складнощі.

Водночас усередині самого столичного середовища розгорталися складні, а часом і відверто драматичні відносини між різними прошарками еліт. Іраклій намагався збалансувати оточення, запрошуючи до своєї орбіти впливових осіб із провінцій, які мали авторитет на місцях і могли сприяти якіснішій координації, але така політика не завжди викликала захват у придворної аристократії, котра боялася втратити монополію на ухвалення важливих рішень. У церковній сфері, де імператор вбачав інструмент для політичної консолідації, ситуація була не менш напруженою. Чи не кожна ініціатива, спрямована на релігійне згуртування, породжувала нові дискусії між прихильниками офіційної догматики та єпископами, які належали до альтернативних конфесійних традицій. Однак, певні кроки Іраклія призвели до того, що принаймні тимчасово вдалося послабити конфронтацію, йому вдалося знайти порозуміння з деякими

опонентами, тому система церковного життя залишалася відносно впорядкованою.

Ця мозаїка взаємин сильно вплинула на колективну пам'ять, закарбовану в історичних переказах. Сучасники нерідко описували Іраклія через призму піднесення з напівруїн наприкінці правління його попередника та наступних воєн, які то звільняли, то знову губили для імперії важливі регіони. У таких розповідях траплялися мотиви, де Іраклій поставав водночас благословенним переможцем і фатально невезучим володарем, який не зміг довести справу до успішного завершення. У певному сенсі, схожі роздвоєні образи й дотепер хвилюють дослідників, бо дають підстави ставити запитання: чи могла імперія встояти проти стрімкої хвилі арабських завоювань, якби мала більше ресурсів і часу для проведення реформ, чи, можливо, та поразка була зумовлена історичною неминучістю?

Переносячись до церковних реалій, ми виявляємо цікавий феномен, який торкається співіснування кількох релігійних груп і визначення їхнього місця в загальній мозаїці державної ідеології. Іраклій прагнув, з одного боку, згуртувати суспільство навколо монолітного релігійного центру, подібно до гармонійного хору, де солістом виступає офіційна доктрина, а решта голосів лише доповнюють її. Але, з іншого боку, він розумів, що занадто жорстка уніфікація в складний військовий час здатна провокувати конфлікти там, де їх можна уникнути. Цей компромісний курс, однак, не гарантував абсолютного спокою і надалі залишався джерелом богословських суперечок. Частина церковних лідерів щиро вважала, що поступки, які робилися задля утримання різних груп у єдиному просторі, руйнують канонічну чистоту віри. Проте імператор, за свідченнями деяких джерел, гадав, що не час загострювати богословські питання, коли під стінами провінцій стояли войовничі загони супротивників.

Тим часом населення провінційного укладу жило у постійному ритмі загроз, коливань податків і побутових проблем. Стрімкі зміни вимагали від людей швидкої адаптації, тож у художній і пісенній творчості часто рефреном

звучав мотив долі, що перериває звичний хід часу. У фольклорних баладах можна зустріти фігуральні образи: вояк, який повертається додому з далекого походу й виявляє, що його місто спустошене, поля погоріли, а сім'я розсіяна. Такі історії підкреслювали крихкість будь-якої перемоги і те, що успіхи на полі бою можуть обернутися черговими негараздами в найближчому майбутньому. Звісно, ми не повинні недооцінювати й позитивних змін: у деяких регіонах військова адміністрація сприяла організованому відновленню міст, зведенню нових захисних укріплень і налагодженню торгівлі з сусідніми територіями.

Атмосфера доби часом нагадувала змішану форму симфонії, де тиха мелодія надії могла раптом перерватися фортіссімо новин про вторгнення або внутрішній заколот. Інакше кажучи, тривалість імперських починань рідко була плавною, їй були властиві ритмічні зсуви, коли державна енергія скеровувалася то в один, то в інший бік. Відтак аналізуючи цей контекст, стає очевидним, наскільки різнобічною була роль самого Іраклія: як воєначальника, який особисто планував масштабні операції, як адміністратора, що мав забезпечити узгодженість владної вертикалі, та як своєрідного «режисера» ідеологічних уявлень про велич Рومейської держави.

Згодом, коли минула гостра фаза воєнних дій і в імперії запанували інші правителі, багато аспектів політики Іраклія переосмислили. Частина реформ отримала продовження у вигляді укріплення місцевого врядування, що втілювалося в подальшому становленні фемного устрою. Інші, більш «експериментальні», ініціативи зникли або ж поступово модифікувалися до невпізнанності. Проте ключовим підсумком лишився факт, що епоха Іраклія була одним із найінтенсивніших періодів пошуків нових форм пристосування до геополітичних змін. І хоч останні роки його життя були затьмарені незворотними втратами земель, досягнення першої половини правління не можна недооцінювати, адже вони визначили базові контури, в яких рухалася Візантія в наступні десятиліття. Проте сам характер цих коливань робить дослідження візантійської історії особливо цікавим, адже дає змогу простежити

трансформації ідей, духовності й практик, які постійно змінювали обриси життя в імперії. У світлі такого розгляду Іраклій залишається однією з найбільш яскравих фігур, чиї надії та досягнення, втрати й компроміси відобразили всю повноту переходу між зразками пізньоантичної культури й середньовічних державних форматів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Болотов В. В. К истории императора Ираклия // Византийский временник. – 1907. – Т. 14, вып. 1. – С. 68–124.
2. Васильев А. А. История Византийской империи. – СПб. : Алетея, 2000. – 490 с.
3. Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С. Б. Сорочана, Л. В. Войтовича. – Львів : Апріорі, 2011. – 880 с.
4. Гуревич А. Я. История Средневековья. – М. : Изд-во МГУ, 1999. – 350 с.
5. Дашков С. Б. Императоры Византии. – М. : Красная площадь, 1997. – 368 с.
6. «Диспут» святого Максима Визначача з Пірром. – С. 1–2.
7. Епископ Себеос. История императора Иракла ; Никифор Вриенний. Исторические записки (976–1087) / изд. подгот. А. И. Цепков. – Рязань : Александрия, 2006. – 400 с.
8. Задунайская Т. П. Всеобщее и частное в истории Византийской империи // Византийский временник. – 1993. – Т. 53. – С. 45–60.
9. Кайданов В. М. История Византийской империи. – Харьков : Фолио, 2005. – 500 с.
10. Кулешов А. А. История Византийской империи. – М. : Наука, 2000. – 600 с.
11. Кулаковский Ю. А. История Византии. Т. 3. – СПб. : Алетея, 1995. – 454 с.
12. Ласкин Г. А. Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века. – Харьков : Типография губернского правления, 1889. – 207 с.
13. Литаврин Г. Г. Всемирная история. Средневековье. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – 400 с.

14. Манандян Я. А. Маршруты персидских походов императора Ираклия // Византийский временник. – 1950. – Т. 3. – С. 21.
15. Мехмадиев Е. А. Военная организация Византийской империи в VII — первой половине IX века: административно-территориальный и социальный аспекты развития. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2020. – 456 с.
16. Никифор (архиепископ Константинопольский). Краткая история со времени после царствования Маврикия. Ч. 1. – М. : Духовная Академия, 1904. – 442 с.
17. Норвич Дж. Історія Візантії. – Київ : Дух і Літера, с. 135. – 350 с.
18. Острогорський Г. Історія Візантійської держави. – Київ : Наукова думка, 1998. – 237 с.
19. Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. – М. ; Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1946. – 293 с.
20. Тредголд В. История Византии. – Санкт-Петербург : Евразия, 2007. – 1020 с.
21. Успенский Ф. И. История Византийской империи. – М. : Академический проект, 2018. – 588 с.
22. Феофан Исповедник. Хронография (810) / изд. подгот. Directmedia. – М. : Directmedia, 2016. – 1246 с.
23. Феофилакт Симокатта. История / пер. С. П. Кондратьева ; послесл. Н. Пигулевской. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1957. – 225 с.
24. Antiochus Strategos. The Capture of Jerusalem by the Persians in 614 AD // The Tertullian Project. URL: https://www.tertullian.org/fathers/antiochus_strategos_capture.htm
25. Baldwin B., Kazhdan A., Talbot A.-M. Oxford Dictionary of Byzantium. – Oxford : Oxford University Press, 1991. – 384 p.
26. Brown P. The World of Late Antiquity: 150–750 AD. – London : Thames & Hudson, 1971. – 216 p.

27. Brown P. *Through the eye of the needle: wealth, the fall of Rome and the formation of Christianity in the West, 350–550 AD.* – Princeton : Princeton University Press, 2012. – 806 p.
28. Butler A. J. *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion / rev. ed. with bibliographic additions by P. M. Fraser.* – Oxford : Oxford University Press, 1978. – 514 p.
29. Cameron A. *The Virgin's Robe.* – London : Variorum, 1988. – 190 p.
30. Charles R. H. *The Chronicle of John Malalas.* – London : Oxford University Press, 1940. – 24 p.
31. Combefis F. *Historia Ecclesiastica.* – Paris : Typis Regiis, 1672. – 618 p.
32. Conrad L. I. *Theophanes and the Conquest of the Middle East.* – Aldershot : Ashgate, 2000. – 390 p.
33. Crisafulli V., Nesbitt J. *The Miracles of Saint Artemios: A Collection of Miracle Stories by Byzantine Writers.* – Leiden : Brill, 1997. – 740 p.
34. Dagron G. *The Emperor and the Priest: The Imperial Office in Byzantium.* – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 342 p.
35. Delehaye H. *Passio Sancti Theodori // Analecta Bollandiana.* – 1907. – pp. 289–307.
36. *Easter Chronograph 284–628 AD / trans. M. Whitby, M. Whitby.* – Liverpool : Liverpool University Press, 1989. – 240 p.
37. Evans J. A. S. *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power.* – London : Routledge, 1996. – 360 p.
38. Festugière A.-J. *Leontios de Neapolis et ses écrits hagiographiques.* – Paris : Librairie philosophique J. Vrin, 1971. – 198 p.
39. Flusin B. *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle.* – Paris : CNRS Éditions, 1992. – 184 p.
40. Frendo J. D. *The Poetic Achievement of George of Pisidia // Byzantion.* – 1975. – pp. 187–206.

41. Garland L. *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium 527–1204*. – London : Taylor & Francis Group, 1999. – 352 p. URL: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/apus/detail.action?docID=165392>
42. Garitte G. *La Narratio de obitu Theophanis Confessoris*. – Bruxelles : Société des Bollandistes, 1955. – 320 p.
43. Gelzer H. *Leontius von Neapolis: Untersuchungen zur byzantinischen Hagiographie*. – Leipzig : B. G. Teubner, 1907. – 256 p.
44. Gigante M. *Sophronii Anacreontica*. – Naples : Bibliopolis, 1979. – 300 p.
45. Gil M. *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*. – Leiden : Brill, 1997. – 430 p.
46. Gibbon E. *The Decline and Fall of the Roman Empire: Modern Library Collection (complete and unabridged)*. – New York : Random House Publishing Group, 2011. – [Kindle Edition]. – 1300 p.
47. Greatrex H., Liu S. N. S. *The Roman Eastern Border and the Persian Wars of 363–628 AD. Part II, 363–630 AD*. – London : Taylor & Francis Group, 2002. – 408 p.
48. Greatrex G., Lieu S. N. C. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (Part II, 363–630 AD)*. – London : Routledge, 2002. – 488 p.
49. Haldon J. F. *The Empire That Will Not Die: The Paradox of the Survival of the Eastern Roman Empire, 640–740*. – Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 2016. – 448 p.
50. Haldon J. F. *The Reign of Heraclius: A Context for Change?* // G. J. Reinink, B. H. Stolte (eds.). *The Reign of Heraclius: Crisis and Confrontation*. – Leuven : Peeters, 2002. – C. 1–16 p.
51. Haldon J. F. *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. – London : UCL Press, 1999. – 361 p.
52. Herrin J. *Byzantium: The Amazing Life of a Medieval Empire*. – Princeton : Princeton University Press, 2009. – 440 p.

53. Howard-Johnston J., Thomson R. W. *The Armenian History Attributed to Sebeos*. – Liverpool : Liverpool University Press, 1999. – 320 p.
54. Howard-Johnston J. D. *Witnesses to a World Crisis: Historians and Histories of the Middle East in the Seventh Century*. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – 576 p.
55. Kaegi W. E. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 332 p.
56. Kaegi W. E. *Egypt on the Eve of the Muslim Conquest*. – Princeton : Princeton University Press, 1991. – 300 p.
57. Kazhdan A. P. *A History of Byzantine Literature (850–1000)*. – Athens : National Hellenic Research Foundation, 1999. – 500 p.
58. Kaegi W. E. *Heraclius, Emperor of Byzantium*. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 372 p.
59. Latvak E. N. *The Great Strategy of the Byzantine Empire*. – Cambridge, Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 2011. – 498 p.
60. Lemerle P. *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*. – Paris : Éditions du CNRS, 1979. – 250 p.
61. Lilie R.-J. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*. – Washington, D.C. : Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. – 664 p.
62. Louth A. *Greek East and Latin West: The Church AD 681–1071*. – Crestwood, NY : St Vladimir's Seminary Press, 2007. – 320 p.
63. Mango C., Scott R., Greatrex G. *The Chronicle of Theophanes Confessor*. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 350 p.
64. Marcos C. *Los Thaumata: Miracula ss. Cyri et Johannis*. – Madrid : CSIC, 1981. – 160 p.
65. Meyendorff J. *Imperial Unity and Christian Dissension: The Church 450–680 AD*. – Crestwood, New York : St. Vladimir's Seminary Press, 1989. – 402 p.
66. Mommsen T. *Chronica Minora II*. – Berlin : Weidmann, 1898. – 300 p.

67. Nissen H. Die byzantinischen Anakreonten. – München : C. H. Beck, 1982. – 150 p.
68. Olajos T. Les sources de la Chronique de Théophane. – Paris : Peeters, 1980. – 200 p.
69. Ostrohorskyi G. History of the Byzantine State. – New Brunswick : Rutgers University Press, 1969. – 624 p.
70. Ostrogorsky G. History of the Byzantine State. – Oxford : Basil Blackwell, 1968. – 624 p.
71. Pertusi A. Giorgio di Pisidia Poems. I. Panegirici epici. – Bucharest : Kunstverlag, 1959. – 322 p.
72. Proudfoot M. J. The Sources of Byzantine Historiography. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 280 p.
73. Radermacher L. Griechische Quellen zur byzantinischen Geschichte. – Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1956. – 400 p.
74. Rochow I. Byzanz im 7. Jahrhundert. – Berlin : Akademie Verlag, 1991. – 300 p.
75. Speck P. Das geteilte Dossier: Überlegungen zum Paschalen Chronikon. – Bonn : Habelt, 1988. – 200 p.
76. Sternbach L. Analecta Avarica. – Cracow : Polska Akademia Nauk, 1898. – 250 p.
77. Thomson R. W., Howard-Johnston J. The Armenian History of Sebeos. – Liverpool : Liverpool University Press, 1999. – 350 p.
78. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society. – Stanford : Stanford University Press, 1997. – 1019 p.
79. Treadgold V. History of the Byzantine State and Society. – Stanford : Stanford University Press, 2003. – 1020 p.
80. Usener H. Die Weihnachtspredigt des Sophronius von Jerusalem. – Leipzig : Teubner, 1900. – 180 p.

81. Whitby M. The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare. – Oxford : Clarendon Press, 1988. – 468 p.
82. Yannopoulos P. Thesaurus Theophanis Confessoris. – Louvain : Peeters, 1982. – 200 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. СОЛД, БАЗИЛЕВС ІРАКЛІЙ І

ДОДАТОК Б. ЗОЛОТИЙ СОЛД, БАЗИЛЕВС ІРАКЛІЙ І

ДОДАТОК В. Імператор Іраклій повіряє столицю іконі Богородиці та йде у похід на персів, Манасієвий літопис

ДОДАТОК Г. ІРАКЛІЙ ПРОТИ ХОСРОВА

РЕЗЮМЕ

«БАЗИЛЕВС ІРАКЛІЙ І: ПЕРЕМОГА ТА КАТАСТРОФА»

Стовба Дмитро Артемович

Пояснювальна записка: 77 сторінок, список літератури з 74 найменувань.

Об'єкт дослідження – період правління візантійського імператора Іраклія І (610–641 рр.), що супроводжувався військово-політичними перемогами та катастрофами, які суттєво вплинули на подальшу історію Візантійської імперії та Середземноморського регіону.

Предмет дослідження – особливості зовнішньої та внутрішньої політики імператора Іраклія, військові кампанії проти Сасанідського Ірану, арабські завоювання, а також зміни в адміністративній структурі, релігійній політиці та імперській ідеології у період його правління.

Мета дослідження – комплексний аналіз діяльності імператора Іраклія І, визначення причин його успіхів та поразок, а також оцінка впливу його правління на майбутню долю Візантійської імперії.

Завдання дослідження:

Проаналізувати та узагальнити історіографічну базу з проблеми, зокрема праці Г.А. Ласкіна, В.Е. Кегі, Дж. Холдона та інших дослідників доби Іраклія.

Визначити основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики імператора Іраклія, їхню ефективність і наслідки.

Дослідити перебіг і результати військових кампаній Іраклія проти персів та арабів і визначити причини військових перемог та поразок.

З'ясувати роль релігійної політики Іраклія, зокрема вплив конфліктів навколо монофелітства та моноенергітизму на внутрішню стабільність імперії.

Оцінити наслідки реформ Іраклія для подальшого розвитку Візантійської імперії.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання для подальших досліджень історії ранньосередньовічної Візантії, підготовки навчальних матеріалів з історії середньовіччя, а також у викладанні спеціалізованих курсів з візантиністики.

У вступі відображено актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, сформульовано мету та завдання роботи, окреслено методи та джерельну базу дослідження.

У першому розділі представлено детальний історіографічний аналіз основних монографій і спеціальних досліджень, присвячених періоду правління імператора Іраклія (зокрема, Г.А. Ласкіна (1889), В.Е. Кегі (2003), Дж. Холдона та інших дослідників). Визначено наукові підходи до оцінки діяльності імператора, окреслено найважливіші питання історичних дискусій.

У другому розділі розглянуто особливості внутрішньої та зовнішньої політики Іраклія. Проаналізовано адміністративні реформи, зміни у військовій організації імперії та взаємозв'язок цих змін з успіхами й поразками у війнах проти Персії та арабів. Також у розділі представлено аналіз релігійної політики Іраклія, впливу монофелітської кризи на внутрішньополітичну ситуацію та роль імператора в церковних суперечках.

У третьому розділі детально проаналізовано перебіг та наслідки військових кампаній Іраклія, зокрема описано його переможні походи проти Сасанідського Ірану та трагічні поразки від арабських завойовників. Розкрито причини військових перемог та катастрофічних поразок, охарактеризовано їхній вплив на подальший розвиток імперії.

У висновках узагальнено результати дослідження, сформульовано ключові причини перемог і катастроф доби Іраклія, оцінено наслідки його реформ та політики, подано практичні рекомендації щодо використання результатів дослідження в історичній науці та освіті.

RESUME

"BASILEUS IRAKLIUS I: VICTORY AND DISASTER"

Stovba Dmitry Artemovich

Explanatory note: 77 pages, list of references includes 74 items.

Object of research – the reign of the Byzantine Emperor Heraclius I (610–641), characterized by significant military and political triumphs and catastrophes, profoundly influencing the subsequent history of the Byzantine Empire and the Mediterranean region.

Subject of research – features of Emperor Heraclius' foreign and domestic policies, military campaigns against Sassanian Persia, Arab conquests, and changes in administrative structures, religious policies, and imperial ideology during his reign.

Purpose of research – comprehensive analysis of Emperor Heraclius I's activities, identifying the reasons behind his successes and failures, and evaluating the impact of his reign on the future fate of the Byzantine Empire.

Tasks of research:

Conduct historiographical analysis of the existing scholarly literature on Heraclius, especially the seminal works by G. Laskin, W.E. Kaegi, J.F. Haldon, and other historians specializing in the Heraclian era.

Identify main directions and effectiveness of Emperor Heraclius' foreign and domestic policies, including their consequences for the Byzantine Empire.

Investigate the course and outcomes of military campaigns against Persians and Arabs, determining factors that led to both victories and defeats.

Clarify the role of religious policies under Heraclius, particularly the impact of the Monothelite and Monoenergist controversies on internal stability.

Assess the consequences of Heraclius' reforms on the subsequent development of the Byzantine state.

Practical significance of the obtained results lies in their applicability for further research in early medieval Byzantine history, preparation of educational materials on medieval history, and the delivery of specialized courses on Byzantinistics.

The introduction highlights the relevance of the research topic, defines the object and subject, sets forth the research purpose, and outlines the research tasks, methodology, and primary sources.

The first chapter provides a detailed historiographical analysis of major monographs and specialized studies on Emperor Heraclius, including foundational works by G. Laskin (1889), W.E. Kaegi (2003), J.F. Haldon, among others. This chapter identifies scholarly approaches to assessing Heraclius' activities and clarifies key points of historical debate.

The second chapter analyzes the specifics of Heraclius' domestic and foreign policy. Administrative reforms, military organizational changes, and their connection to the successes and setbacks in wars against Persia and Arabs are examined. Additionally, the chapter explores Heraclius' religious policies, particularly the impact of the Monothelite crisis on internal politics and the emperor's role in church disputes.

The third chapter thoroughly analyzes Heraclius' military campaigns, covering his victorious campaigns against Sassanian Persia and devastating defeats by Arab conquerors. It identifies the reasons behind military victories and catastrophic defeats, describing their broader implications for the Empire.

The conclusions summarize the study's results, outline key reasons for both successes and failures during Heraclius' reign, assess the outcomes of his reforms and policies, and present practical recommendations for using these results in historical scholarship and education.